

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут безпеки та права

Кафедра психології та педагогіки

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти 2 курсу

заочної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

Казмірук Юлії Олександрівни

Науковий керівник

Доктор психологічних наук, професор

Гульбс Ольга Анатоліївна

Рецензент

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«___» _____ 20___ р., протокол № ____

завідувач кафедри психології та педагогіки

кандидат психологічних наук, доцент

Бабчук Олена Григоріївна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	7
1.1. Підходи вивчення феномену толерантності особистості.....	7
1.2. Основні психологічні складові, форми, види та принципи толерантності особистості.....	25
1.3. Властивості особистості, що виконують роль чинників розвитку толерантності	32
Висновки до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЕТАПИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	38
2.1. Мета, завдання та етапи емпіричного дослідження.....	38
2.2. Методики діагностики особливостей толерантності особистості ..	39
2.3. Методики діагностики психологічних рис особистості.....	42
Висновки до другого розділу.....	45
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	46
3.1. Аналіз отриманих результатів дослідження психологічних особливостей осіб, які розрізняються якісно-кількісним поєднанням показників толерантності.....	46
3.2. Якісний аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей осіб, які розрізняються якісно-кількісним поєднанням показників толерантності.....	52
3.3. Шляхи розвитку чинників толерантності особистості на прикладі тренінгової програми.....	67
Висновки до третього розділу	73
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Актуальність. Сучасне українське суспільство перебуває в умовах глибоких соціально-економічних, політичних і культурних трансформацій, що актуалізує проблему пошуку ефективних механізмів безконфліктної взаємодії між людьми. Загострення соціальних суперечностей, зростання напруженості між різними соціальними групами, посилення процесів суспільної диференціації, економічна нестабільність, а також етнічні, релігійні та культурні відмінності зумовлюють підвищену увагу до феномена толерантності як ключової умови гармонізації міжособистісних і міжгрупових відносин.

У цьому контексті особливої значущості набуває проблема розвитку толерантності особистості, що розглядається як інтегративна характеристика, яка забезпечує готовність індивіда до конструктивної взаємодії з іншими людьми на основі прийняття, розуміння, поваги до відмінностей та визнання рівних прав кожної людини. Саме сформована толерантність особистості виступає важливою передумовою становлення демократичного громадянського суспільства, що є надзвичайно актуальним завданням для подальшого розвитку української держави.

Очевидно, що ефективне формування толерантної взаємодії неможливе без глибокого наукового аналізу чинників розвитку толерантності особистості. До таких чинників належать як соціально-культурні та середовищні умови, так і індивідуально-психологічні особливості людини, рівень її особистісної зрілості, емпатійності, ціннісних орієнтацій, соціального досвіду та здатності до рефлексії. Саме комплексний аналіз зазначених чинників дозволяє розкрити механізми становлення толерантної свідомості та поведінки особистості.

У сучасній психологічній науці проблема толерантності та чинників її розвитку розглядається неоднозначно й багатовимірно. У вітчизняній психології дослідження толерантності представлені різними теоретичними

підходами. Зокрема, толерантність аналізується як психологічний феномен та особистісна властивість, пов'язана зі структурою свідомості та самосвідомості індивіда; розглядається у контексті особистісної зумовленості суспільної свідомості, міжособистісного сприймання та соціальної перцепції; вивчається через психосемантичні дослідження етнічних стереотипів і соціальних уявлень; а також у зв'язку з типологією толерантної активності суб'єкта та прикладними аспектами формування толерантної свідомості в освітньому й соціальному середовищі.

У зарубіжній психології проблема розвитку толерантності особистості розкривається через дослідження суміжних феноменів, зокрема механізмів агресії та ворожості, національної, расової й релігійної нетерпимості, ксенофобії, особливостей кооперації та співробітництва в онтогенезі, а також через концепції самоактуалізації, особистісної зрілості, ідентичності та розвитку емпатії. У цих дослідженнях толерантність постає як результат складної взаємодії особистісних, соціальних і культурних чинників.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених проблемі толерантності, у сучасній психології зберігається дефіцит цілісного уявлення про чинники розвитку толерантності особистості. Це значною мірою зумовлено індивідуально-психологічними відмінностями між людьми, різноманітням соціального досвіду та контекстів соціалізації. Недостатня теоретична узагальненість і практична розробленість проблеми визначення та систематизації чинників розвитку толерантності особистості обумовили вибір теми даного дослідження «Чинники розвитку толерантності особистості».

Метою роботи є: теоретико-емпіричне дослідження психологічних чинників розвитку толерантності особистості.

Для досягнення поставленої мети в роботі передбачено розв'язання **таких завдань:**

1. Проаналізувати та узагальнити наукові підходи до дослідження толерантності особистості та чинників її розвитку в сучасній психології.

2. Обґрунтувати та підібрати психодіагностичні методики для вивчення чинників розвитку толерантності та пов'язаних із нею особистісних характеристик.

3. Емпірично дослідити особливості прояву толерантності особистості залежно від якісно-кількісного поєднання її психологічних чинників.

4. Проаналізувати та експериментально перевірити ефективність психологічних шляхів розвитку чинників толерантності особистості на прикладі спеціально розробленої тренінгової програми.

Об'єкт дослідження - толерантність особистості.

Предмет дослідження: психологічні чинники розвитку толерантності особистості.

Теоретико-методологічну основу роботи становлять: філософсько-етичні концепції толерантності, у межах яких толерантність розглядається як універсальна цінність і принцип соціальної взаємодії (І. Гасанов, В. Золотухін, А. Ільїн, Ю. Іщенко, В. Тішков, Ю. Хабермас та ін.). Вагоме значення для дослідження мають положення психологічної теорії толерантності, що розкривають її як складне багатовимірне особистісне утворення, зумовлене взаємодією когнітивних, емоційно-вольових і поведінкових компонентів (О. Асмолов, О. Бабчук, О. Безкоровайна, Л. Залановська, А. Погодіна, Г. Солдатова, О. Третьякова, Л. Шайгерова, О. Шаюк та ін.). Методологічним підґрунтям дослідження також слугують положення теорій соціально-психологічної стійкості, у яких акцентується роль особистісних ресурсів, адаптаційних механізмів та здатності до конструктивного подолання соціальної напруженості як важливих чинників розвитку толерантності (Ф. Василюк, С. Головін, А. Зімбулі, О. Лурія, В. Петрицький та ін.). Важливе місце у роботі посідають наукові підходи до вивчення толерантності особистості як професійно значущої якості, що забезпечує ефективність міжособистісної та міжгрупової взаємодії у сфері соціономічних професій (Л. Боличева, М. Горват, Ю. Котелянець, Л. Орбан-Лембрик, О. Орловська, О. Швачко та ін.). Поряд із дослідженнями, спрямованими на визначення

сутності толерантності, у роботі враховано наукові напрацювання, присвячені вивченню індивідуально-психологічних якостей особистості, що супроводжують і зумовлюють прояви толерантності, зокрема особливостей ціннісно-смислової сфери, емпатійності, комунікативної спрямованості та емоційної регуляції (О. Грива, Л. Дробіжева, Д. Зинов'єв, Л. Рюмшина, О. Саннікова, Ю. Тодорцева, Т. Углова та ін.).

Методи дослідження: 1) теоретичні (аналіз та систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться у наукових літературних джерелах); 2) емпіричні (тестування); 3) математико-статистичні методи (t-критерій Стюдента (SPSS 13.0 for Windows)); використовувався кількісний аналіз (кореляційний).

Психодіагностичний комплекс склали традиційні, стандартизовані психодіагностичні методики: «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (О. Саннікова, О. Бабчук); Шкала толерантності до невизначеності Баднера; Шкала толерантності до невизначеності Мак-Лейна; «16-факторний особистісний опитувальник» (Р. Кеттелл).

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи складає 85 сторінок комп'ютерного тексту. Робота містить 3 таблиць, 6 рисунків. Список використаних джерел включає 70 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У сучасному суспільстві, що характеризується зростанням соціальної різноманітності, інтенсифікацією міжкультурних контактів, динамічними соціальними змінами та підвищеним рівнем невизначеності, проблема толерантності набуває особливої актуальності. Толерантність постає не лише як соціальна цінність, а й як складна психологічна властивість особистості, що забезпечує можливість конструктивної взаємодії з іншими людьми, прийняття інакшості та ефективну адаптацію до змінних умов соціального середовища. У цьому контексті дослідження чинників розвитку толерантності є важливим науковим завданням, яке має як теоретичне, так і прикладне значення.

1.1. Підходи вивчення феномену толерантності особистості

Лінгвістичний аналіз тлумачних словників різних мов засвідчує смислову спорідненість поняття «толерантність» та його синонімічних відповідників. Зокрема, латинське *tolerantia* означає терпіння; іспанське *tolerancia* – здатність визнавати відмінність поглядів, ідей або переконань інших людей; французьке *tolerance* трактується як ставлення, за якого визнається право інших мислити та діяти інакше; в англійській мові *tolerance* інтерпретується як готовність бути терплячим. У китайській традиції поняття *kuan rong* означає дозволяти, приймати й виявляти милосердне ставлення до інших; в арабській мові *tasamul'* пов'язується з прощенням, м'якістю, терпінням і чуйністю у взаємодії з людьми. Українське поняття «терпіння» визначається як здатність людини стійко й без нарікань витримувати фізичні або моральні труднощі, життєві випробування та страждання [2, 10, 24].

Звернення до історії соціально-філософської думки свідчить, що приблизно в середині першого тисячоліття до нашої ери в культурних традиціях різних цивілізацій майже синхронно формується універсальний

моральний принцип, відомий як «золоте правило моральності». Його витoki простежуються у старокитайській філософії (Конфуцій), давньоіндійській духовній традиції (Будда), античній грецькій думці (сім мудреців, «Етика» Арістотеля), а також у християнському вченні, зокрема в Нагірній проповіді Ісуса Христа. Зазначений принцип виступає стрижневою основою моральної регуляції поведінки людини та універсальним етичним орієнтиром міжособистісних відносин [6, 30, 39].

У межах різних релігійно-філософських систем толерантність набуває специфічного смислового наповнення. Так, у буддизмі толерантність розглядається як результат внутрішніх духовних зусиль особистості, спрямованих на самовдосконалення та подолання егоцентризму. В ісламі толерантність постає як наслідок усвідомлення віруючими постійної присутності Аллаха в їхньому житті та відповідальності за власні вчинки. У конфуціанстві терпимість пов'язується з принципами гармонії, поміркованості та невтручання, що регулюють соціальні взаємини й підтримують стабільність суспільного порядку [16].

Історія західноєвропейської соціальної філософії засвідчує складний і тривалий процес формування та осмислення поняття толерантності. У науковий обіг слово *tolerance* вперше входить у середині XIV століття зі значенням «здатності терпіти біль», а вже з XVI століття набуває ширшого смислового наповнення, пов'язаного з ідеями «дозволу», «стриманості» та визнання права на інакшість. Від середньовіччя і до XX століття проблематика толерантності в різних аспектах осмислювалася у працях Фома Аквінський, Еразм Роттердамський, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант, Артур Шопенгауер та інших мислителів [2, 10, 19, 38].

У філософських концепціях різних епох толерантність набуває багатозначних інтерпретацій. Зокрема, у вченні Фоми Аквінського вона розглядається як засіб подолання страждань; у працях Еразма Роттердамського як шлях подолання спокуси; у філософії Адам Сміт і Девід Юм як форма симпатії; у концепції Ж.-Ж. Руссо як прояв співчуття; у

моральній філософії І. Канта як загальний обов'язок людини; у світогляді Йоганн Вольфганг фон Гете як умова збереження внутрішньої гармонії та мудрої рівноваги. [42]

Мислителі ХХ століття суттєво розширили розуміння толерантності, пов'язавши її з глобальними викликами розвитку людства. Так, Карл Ясперс розглядав толерантність як принцип збереження людського роду; Жан-Поль Сартр як внутрішній регулятор ставлення індивіда до Іншого; Альбер Камю як засіб подолання відчуженості; Людвіг Вітгенштейн як умову співіснування різних мовних форм; Альфред Норт Уайтхед як необхідну вимогу існування високорозвиненої цивілізації.

У сучасній соціально-філософській думці проблема толерантності представлена у працях Жан Бодріяр, Вадим Лекторський, Джон Стюарт Мілль, Майкл Уолцер, Карл-Отто Апель, Юрген Габермас, Арнольд Тойнбі, Самюель Хантінгтон та інших дослідників. У їхніх роботах розкриваються методологічні підходи й моделі осмислення шляхів розвитку цивілізацій у контексті аналізу ключових аспектів толерантності як умови стабільного співіснування у сучасному глобалізованому світі.

У теорії сучасного наукового знання сформувалися різноманітні підходи до осмислення феномену толерантності, що зумовлено його складною, багатовимірною та міждисциплінарною природою. У філософському вимірі толерантність традиційно інтерпретується як терпимість, витримка, здатність до примирення та прийняття іншого, що виступає моральною засадою людського співіснування та умовою гармонізації соціальних відносин. [47].

У політичній науці толерантність розглядається як важливий принцип демократичної взаємодії та політичної конкуренції. Вона трактується як сприйняття, визнання і повага до політичних опонентів, їхніх поглядів, програм і цілей, а також готовність суб'єктів політичного процесу реалізовувати власні інтереси за умови, що це не суперечить засадам безпеки та демократії [50]. Водночас важливим суспільним викликом залишається формування у свідомості громадян чіткого зв'язку між особистою безпекою,

стабільністю суспільства та рівнем толерантності. Хоча наявність толерантного середовища сама по собі не гарантує безпечного суспільства, його відсутність у більшості випадків призводить до зростання насильства та соціальної напруженості [53].

У соціальному контексті поняття толерантності набуває ширшого змісту й визначається як здатність особистості, соціальної спільноти або держави чути й поважати позиції інших, не виявляти ворожості до поглядів, що відрізняються від власних, та забезпечувати можливість мирного співіснування різних соціальних груп [54].

Розмаїття суспільних сфер зумовлює також диференціацію підходів до аналізу окремих типів толерантності. Зокрема, виділяється толерантність як повага до іншого, що передбачає визнання рівноправності культур та відсутність привілейованих систем поглядів і переконань; толерантність як терпимість до слабкості іншого, що допускає співіснування різних соціальних позицій і нерівностей; а також толерантність як розширення власного досвіду через критичний діалог, який ґрунтується на діалогічній природі людського мислення та здатності до рефлексії [41].

Вивчення проблеми толерантності широко представлене в працях зарубіжних психологів ХХ століття, які розглядали даний феномен переважно в контексті аналізу міжособистісної взаємодії. У межах цих досліджень сформувалися кілька основних підходів до розуміння толерантності, серед яких найбільш поширеними є когнітивно-біхевіоральний та екзистенційно-гуманістичний. [45].

У межах гуманістичної психології Еріх Фромм запропонував типологію соціальних орієнтацій особистості, поділяючи їх на неплідні та плідну. До неплідних соціальних орієнтацій учений відносить: рецептивну орієнтацію, що характеризується прагненням отримувати задоволення з зовнішнього світу шляхом пасивного сприймання; експлуаторську орієнтацію, за якої задоволення досягається через використання сили, примусу або насильства щодо інших; стяжательську орієнтацію, що передбачає зосередження

задоволення виключно у внутрішньому світі особистості та її ізоляцію від соціальних контактів; ринкову орієнтацію, у межах якої людина сприймає себе як товар і оцінює власну цінність через призму соціального попиту [20].

Відповідно до концепції Е. Фромма, плідна соціальна орієнтація ототожнюється з головною метою людського розвитку й розглядається як потенційно досяжна для кожної особистості за умови її психічної та емоційної цілісності. Толерантна людина, за Фроммом, є відповідальною, здатною до діяльної й усвідомленої любові, відкритою до співпраці з іншими, такою, що відчуває довіру до світу, проявляє активність і внутрішню свободу. Важливу роль у становленні толерантності він відводить мотиваційній сфері особистості, оскільки задоволення базових потреб створює позитивний емоційний фон, який виявляється у стилі життя та толерантному ставленні до інших людей. [52].

Дослідження феномена толерантності як комплексу особистісних цінностей у психології було започатковано у працях Теодор Адорно, а згодом ґрунтовно розвинене Гордон Олпорт. У концепції Т. Адорно особлива увага приділяється аналізу авторитарної особистості, для якої характерними є риси нетерпимості, жорсткості та інтолерантного ставлення до інших. Учений підкреслює, що саме інтолерантність виступає однією з ключових психологічних передумов формування авторитарних установок і деструктивних форм соціальної поведінки [62].

Толерантні та інтолерантні риси особистості ґрунтовно проаналізовані у теорії Гордон Олпорт. У межах його концепції особливу роль відіграє співвідношення уявлень про «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Толерантній особистості, за Олпортом, притаманний відносно значний розрив між цими складовими Я-концепції, що свідчить про відкритість до саморозвитку, критичне ставлення до власного досвіду та готовність до змін. Натомість для інтолерантної особистості характерне майже повне ототожнення «Я-реального» та «Я-ідеального», що обмежує можливості особистісного зростання та сприяє жорсткості установок. [63].

Важливою характеристикою толерантної особистості, відповідно до поглядів Г. Олпорта, є орієнтація на власні ресурси та внутрішню автономію. Така людина здатна покладатися на себе, прагне незалежності у судженнях і поведінці, що забезпечує їй більшу психологічну стійкість у взаємодії з іншими. У цьому контексті толерантність розглядається як відносно стійка риса особистості, тісно пов'язана з мотиваційно-емоційною сферою, рівнем соціальної зрілості та особливостями міжособистісних відносин.

Ідея толерантності як умови гармонійного розвитку особистості отримує подальший розвиток у теорії самоактуалізації Абрахам Маслоу. У межах цієї теорії толерантність розглядається, з одного боку, як показник гармонійних взаємин особистості з фізичним і соціальним середовищем, а з іншого як важлива детермінанта психічного здоров'я. Самоактуалізована особистість, за Маслоу, характеризується прийняттям себе й інших, відкритістю до нового досвіду, низьким рівнем ворожості та здатністю до співпереживання, що безпосередньо пов'язано з високим рівнем толерантності [64].

Суттєвий внесок у розроблення проблеми толерантності в українському науковому просторі зробили низка сучасних дослідників, у працях яких толерантність розглядається як складний особистісний і соціально-психологічний феномен.

Зокрема, у наукових працях Олени Бабчук, толерантність розглядається як складна інтегративна властивість особистості, що має багаторівневу структуру. У межах цієї структури виокремлюються якісні характеристики, які відображають сутнісні ознаки феномена толерантності та визначають специфіку її проявів у міжособистісній взаємодії [2]. Авторкою концептуалізовано й ґрунтовно описано основні якісні компоненти толерантності, а саме емоційний, когнітивний та поведінковий. Емоційний компонент пов'язаний зі здатністю особистості до емоційної регуляції, співпереживання та прийняття емоційних станів іншого; когнітивний із особливостями сприймання, інтерпретації та оцінювання соціальної реальності, установками й уявленнями щодо «іншого»; поведінковий

компонент виявляється у конкретних формах взаємодії, стратегіях спілкування та способах реагування в ситуаціях соціальної різноманітності. У працях О. Бабчук також здійснено типологізацію толерантності, на основі якої виокремлено типи з високим і низьким рівнем загального показника толерантності, що характеризуються різним якісно-кількісним поєднанням її вихідних показників. Для кожного з виявлених типів описано специфічні психологічні особливості особистості, зокрема особливості емоційної сфери, комунікативних установок, рівня саморегуляції та соціальної адаптації. Особливу увагу в дослідженнях приділено аналізу індивідуально-психологічної специфіки толерантності у осіб із різними типами емоційності. Показано, що характер емоційних реакцій, рівень емоційної стабільності та особливості емоційного переживання значною мірою зумовлюють як загальний рівень толерантності, так і своєрідність її структурної організації [3].

Дослідження Євгенія Більченко зосереджені на аналізі соціокультурних і світоглядних вимірів феномену толерантності. У її наукових працях толерантність постає не лише як соціально значуща цінність, а й як важливий механізм зниження соціальної напруженості та подолання конфліктів у період трансформаційних процесів сучасного суспільства. Особлива увага приділяється проблемам культурної та особистісної ідентичності, міжкультурного діалогу, а також символічних конфліктів, що виникають у багатоманітному соціальному просторі. Водночас Є. Більченко пропонує критичне осмислення феномену толерантності, розкриваючи його потенційно суперечливі прояви. Зокрема, авторка звертає увагу на такі форми толерантності, як толерантність-байдужість, толерантність як неможливість глибокого взаєморозуміння, а також толерантність як поблажливість. У цьому контексті толерантність у вузькому, негативному значенні фіксує радше факт пасивного, індиферентного примирення з існуванням інших культур, ніж активне прийняття та діалог. За позицією Є. Більченко, «чиста» індиферентність, попри зовнішню привабливість, підриває фундаментальні

засади загальнолюдської моралі. Абсолютизація культурного релятивізму, за якої всі норми та нормативні системи визнаються рівнозначними й відносними, логічно веде до заперечення об'єктивних критеріїв істини, моральних орієнтирів і зразків поведінки. Такий підхід, на думку дослідниці, нівелює самі феномени моралі та виховання, позбавляючи їх ціннісного та регулятивного змісту. Таким чином, у працях Є. Більченко толерантність постає як амбівалентний феномен, що потребує чіткого ціннісного та етичного окреслення, аби уникнути її трансформації з гуманістичного принципу в форму моральної байдужості [5].

У працях Андрія Гусєва толерантність аналізується з позицій соціальної психології та психології спілкування. Дослідник зосереджує увагу на ролі соціальних установок, групових норм і міжгрупових взаємин у формуванні толерантної або інтолерантної поведінки особистості, підкреслюючи визначальний вплив соціального контексту та умов соціалізації на характер міжособистісної й міжгрупової взаємодії. Окремий науковий напрям у працях А. Гусєва пов'язаний із вивченням феномену толерантності до невизначеності як важливого психологічного чинника особистісного розвитку. Його дисертаційне дослідження присвячене аналізу впливу толерантності до невизначеності на процес становлення ідентичності особистості. У межах роботи розкрито загальнопсихологічний зміст толерантності до невизначеності як інтегральної характеристики особистості, що відображає здатність індивіда приймати складність, мінливість і багатозначність соціальної реальності. Автором розроблено теоретичну модель розвитку ідентичності, яка інтегрує положення екофасилітаційного, діяльнісно-смыслового та психодинамічного підходів. У межах цієї моделі толерантність до невизначеності розглядається як системоутворювальний чинник, що забезпечує гнучкість особистісних смислів, відкритість до нового досвіду та здатність до самовизначення в умовах соціальних змін. Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено, що толерантність до невизначеності виступає важливим чинником процесу розвитку ідентичності особистості.

Показано, що смислова сфера особистості активно залучена до механізмів взаємодії між толерантністю до невизначеності та формуванням ідентичності, опосередковуючи цей взаємозв'язок через систему цінностей, життєвих цілей і суб'єктивних смислів. Крім того, отримано емпіричні дані щодо динаміки змін і специфіки взаємозв'язків толерантності до невизначеності та ідентичності на різних етапах її розвитку, що дозволило простежити вікові та стадіальні особливості даного процесу й поглибити розуміння психологічних механізмів особистісного становлення. [14]

У працях Олени Коренблат толерантність досліджується у тісному зв'язку з розвитком ключових особистісних якостей, зокрема емпатії, саморегуляції та емоційного інтелекту. Авторка розглядає толерантність як інтегративну характеристику особистості, що формується та розвивається в процесі соціального досвіду, міжособистісної взаємодії та комунікативної практики. На основі ґрунтовного аналізу наукової літератури О. Коренблат обґрунтовує положення про комунікативну толерантність як одну з найбільш інформативних і значущих особистісних характеристик. Комунікативна толерантність, за авторкою, має виражений інтегративний характер, оскільки акумулює результати впливу різноманітних психологічних і соціокультурних чинників та відображає цілісну систему ставлень особистості до інших людей. У цьому контексті комунікативна толерантність постає своєрідним «дзеркалом» індивідуального життєвого шляху особистості, у якому відображаються як зовнішні, так і внутрішні детермінанти її розвитку. До таких детермінант належать умови виховання, досвід міжособистісного спілкування, рівень культури, система ціннісних орієнтацій, потреби та інтереси, соціальні настанови, індивідуально-типологічні особливості характеру й темпераменту, сформовані поведінкові звички, специфіка мислення, а також емоційний стереотип поведінки. Таким чином, у концепції О. Коренблат толерантність і, зокрема, її комунікативний вимір розглядаються як динамічне, багатофакторне утворення, що відображає рівень особистісної

зрілості, психологічної культури та здатності до конструктивної взаємодії в соціальному середовищі [25].

У працях Ольги Шаюк здійснено ґрунтовний теоретико-методологічний аналіз видів, рівнів, аспектів і підходів до вивчення толерантності як соціокультурного явища та водночас як інтегральної риси особистості. Авторкою критично переосмислено найбільш уживані в сучасному науковому дискурсі визначення толерантності, а також проаналізовано основні значеннєво-сміслові інваріанти цього поняття, що дозволило уточнити його концептуальні межі та методологічний статус. Особливу увагу зосереджено на розкритті сутності провідних методологічних підходів до інтерпретації толерантності, зокрема аксіологічного, ідеально-типологічного, конфліктологічного, онтолого-історичного, гносеологічного, ксенологічного, екзистенційно-гуманістичного та соціокультурного [59]. Кожен із цих підходів розглядається як такий, що висвітлює окремі смислові, ціннісні або функціональні аспекти феномена толерантності, водночас не вичерпуючи його багатовимірної природи. У цьому контексті авторкою аргументовано вітакультурну парадигму як метاپідхід, предметом рефлексії якого є формозмістові можливості та переваги інших методологічних підходів. Вітакультурна парадигма дозволяє інтегрувати різні рівні аналізу толерантності – особистісний, соціальний, культурний і ціннісний у цілісну концептуальну модель. Доведено, що толерантність за своєю суттю є суб'єктно-особистісною основою порозуміння, солідарності, взаємотерпіння та взаємоповаги між людьми. У цьому значенні вона постає не лише як індивідуальна риса, а й як фундаментальна цінність громадянського суспільства, що забезпечує можливість конструктивної взаємодії в умовах соціальної та культурної різноманітності [58].

У працях Наталії Семенів соціальна толерантність розглядається як важливий аспект становлення та розвитку професійних якостей особистості, зокрема в умовах освітнього середовища. Авторка здійснює аналіз сучасного стану психологічних досліджень соціальної толерантності, акцентуючи увагу

на її ролі у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців. У дослідженні проаналізовано психодіагностичні методики, що використовуються для вивчення специфіки, складності та процесу формування соціальної толерантності у студентському середовищі. Показано взаємозв'язок соціальної толерантності з актуальними соціальними процесами, а також з особливостями професійної соціалізації та підготовки майбутніх спеціалістів. На цій основі обґрунтовано вибір методичного інструментарію для емпіричного дослідження рівня соціальної толерантності. Авторкою проведено практичне дослідження рівня соціальної толерантності серед студентів Національного університету «Львівська політехніка». Здійснено кількісний і якісний аналіз отриманих емпіричних даних, а також їх статистичну обробку, що дозволило виявити особливості прояву соціальної толерантності в студентському середовищі [44].

Таким чином, узагальнення наукових підходів сучасних українських дослідників дозволяє розглядати толерантність як багатовимірне утворення, що поєднує особистісні, соціально-психологічні, культурні та професійні чинники, і підтверджує актуальність подальших досліджень шляхів її розвитку.

У сучасній науковій літературі сформувалося розмаїття підходів до вивчення феномена толерантності, що відображає його багатовимірну природу та міждисциплінарний характер. Найбільш поширеними є такі підходи:

1. *Аксіологічний підхід* розглядає толерантність як самодостатню цінність, що має внутрішню значущість незалежно від конкретних соціально-історичних умов. У межах цього підходу толерантність постає як базовий морально-ціннісний принцип, який регулює міжособистісні та міжгрупові взаємини, забезпечуючи визнання гідності кожної людини, повагу до її прав, свобод і права на інакшість. Аксіологічне розуміння толерантності простежується у філософських і соціально-гуманітарних концепціях Іммануїл Кант, який пов'язував моральну цінність людської взаємодії з принципом

поваги до особистості як мети, а не засобу, а також у працях Джон Стюарт Мілль, де толерантність осмислюється як необхідна умова свободи думки та морального прогресу суспільства. Значний внесок у розвиток аксіологічного підходу зробили також Юрген Габермас, який розглядав толерантність у контексті цінностей комунікативної раціональності та міжсуб'єктного визнання, і Вадим Лекторський, котрий трактував толерантність як універсальну гуманістичну цінність сучасної культури. У психологічному вимірі аксіологічний підхід до толерантності представлений у працях Гордон Олпорт та Абрахам Маслоу, у яких толерантність розглядається як складова ціннісно-смислової сфери особистості та показник її зрілості. З позицій цього підходу толерантність постає як інтегральна моральна цінність, що визначає спрямованість особистості на прийняття іншого, відповідальність за власний вибір і здатність до конструктивної соціальної взаємодії [7, 17, 49].

2. *Ідеально-типологічний підхід* трактує толерантність як моральний і соціальний ідеал, до якого має прагнути суспільний устрій у процесі свого розвитку. У межах цього підходу толерантність постає як нормативна модель гармонійного співіснування різних соціальних груп, культурних спільнот і світоглядних позицій, що задає взірць бажаних форм соціальної взаємодії. Толерантність у ідеально-типологічному розумінні не завжди ототожнюється з реальною соціальною практикою, а радше виступає регулятивним ідеалом, який визначає напрям соціальних трансформацій, моральних оцінок і політичних рішень. Вона слугує критерієм оцінювання рівня розвитку демократичних інститутів, зрілості громадянського суспільства та гуманістичної спрямованості соціальних відносин. Ідеально-типологічне осмислення толерантності простежується у працях Макс Вебер, який увів поняття «ідеального типу» як методологічного інструмента аналізу соціальних явищ, а також у філософських концепціях Джон Ролз, де толерантність розглядається як необхідний принцип справедливого суспільного порядку. Вагомий внесок у розвиток цього підходу зробив також Майкл Уолцер, який аналізував толерантність як ідеал політичної та культурної організації

плюралістичного суспільства. Таким чином, у межах ідеально-типологічного підходу толерантність постає як нормативно заданий моральний орієнтир, що визначає бажану модель суспільного співжиття та виступає основою для формування ціннісних стандартів соціальної взаємодії [2, 36, 67].

3. *Конфліктологічний підхід* фокусується на аналізі толерантності в контексті міжгрупової боротьби, соціальних конфліктів та зіткнення культур, цінностей і переконань. У межах цього підходу толерантність розглядається не як абстрактна моральна норма, а як соціально-психологічний механізм регуляції конфліктних взаємин, спрямований на стримування ескалації протистояння, зниження рівня агресії та забезпечення можливості конструктивного врегулювання конфліктів. Толерантність у конфліктологічному вимірі постає як результат усвідомлення неминучості соціальних суперечностей і відмінностей інтересів, а також як стратегія співіснування в умовах плюралізму позицій. Вона пов'язується з розвитком навичок діалогу, компромісу, переговорів і ненасильницького розв'язання конфліктних ситуацій, що є особливо актуальним у багатокультурних і соціально диференційованих суспільствах. Конфліктологічне розуміння толерантності представлено в працях Георг Зіммель, який розглядав конфлікт як невід'ємну форму соціальної взаємодії, а також Льюїс Козер, котрий підкреслював функціональну роль конфлікту в підтриманні соціальної рівноваги. Значний внесок у розвиток цього підходу зробили також Ральф Дарендорф, який аналізував конфлікти як джерело соціальних змін, та Йоган Галтунг, у концепції якого толерантність пов'язується з ідеями позитивного миру, ненасильства та трансформації конфліктів. У психологічному аспекті конфліктологічний підхід до толерантності доповнюється дослідженнями міжгрупових відносин, упереджень і агресії, де толерантність розглядається як чинник зниження ворожості та деструктивних форм соціальної поведінки. [27, 65].

4. *Онтолого-історичний підхід* інтерпретує толерантність як історично зумовлений спосіб співіснування різних груп людей, що формується та

трансформується в процесі розвитку людства. У межах цього підходу толерантність розглядається як онтологічна характеристика соціального буття, яка відображає способи організації взаємин між людьми, спільнотами й культурами в різні історичні епохи. Основна увага зосереджується на еволюції форм толерантності, зміні її змісту та функцій залежно від конкретних соціально-історичних умов, рівня суспільного розвитку, домінантних світоглядних установок і культурних норм. Толерантність у цьому контексті постає як динамічний феномен, що реагує на історичні виклики, соціальні трансформації та цивілізаційні зрушення. Онтолого-історичне осмислення толерантності простежується у працях Арнольд Тойнбі, який аналізував розвиток цивілізацій крізь призму їх здатності до взаємодії та адаптації, а також Освальд Шпенглер, у концепції якого форми соціального співіснування зумовлюються культурно-історичними циклами. Значний внесок у розвиток цього підходу зробили також Карл Ясперс, який наголошував на ролі духовно-історичних зламів у формуванні нових форм людського співбуття, та Ерік Гобсбаум, що досліджував трансформацію соціальних відносин у контексті модерності. Таким чином, у межах онтолого-історичного підходу толерантність постає як історично мінливий феномен, зміст і форми якого визначаються сукупністю соціальних, культурних і цивілізаційних чинників, що зумовлюють специфіку міжгрупового співіснування в різні періоди розвитку людства [12, 66].

5. *Ксенологічний підхід* ґрунтується на аналізі ставлення до «іншого» як «чужого» та зосереджується на феноменах інакшості, відмінності та меж між «своїм» і «чужим». У межах цього підходу толерантність розглядається як здатність визнавати й приймати відмінність, не перетворюючи її на джерело ворожості, дискримінації або соціального виключення. Центральною проблемою тут є подолання страху перед інакшим та трансформація образу «чужого» з потенційної загрози на суб'єкта взаємодії. Ксенологічне осмислення толерантності представлено у філософських і соціально-психологічних концепціях Еммануель Левінас, який розглядав Іншого як

етичний виклик і основу моральної відповідальності, а також Юлія Крістева, у працях якої феномен «чужого» аналізується як внутрішньо притаманний самій людині. Значний внесок у розвиток цього підходу зробили також Зигмунт Бауман, який пов'язував страх перед «іншим» із процесами соціальної невизначеності та глобалізації, і Альфред Шюц, котрий досліджував феномен «чужинця» у структурі соціального світу. У психологічному аспекті ксенологічний підхід доповнюється дослідженнями ксенофобії, соціальної дистанції та міжгрупових упереджень, у межах яких толерантність розглядається як особистісна здатність до прийняття інакшості та побудови взаємодії з представниками інших соціальних, культурних або етнічних груп. Таким чином, толерантність у ксенологічному підході постає як ключова умова збереження соціальної згуртованості та гуманістичного характеру міжгрупових відносин у багатоманітному світі. [40, 42]

6. *Соціокультурний підхід* трактує толерантність як форму реалізації загальнолюдських потреб і інтересів, що забезпечує ефективну соціальну взаємодію в умовах культурної, етнічної та світоглядної різноманітності. У межах цього підходу толерантність розглядається як соціальна практика, глибоко закорінена в системі культурних норм, цінностей, традицій і символів, які регулюють поведінку індивідів та спільнот у процесі спільного життя. Толерантність у соціокультурному вимірі постає не лише як індивідуальна риса, а як результат соціалізації та інкультурації особистості, що відображає рівень розвитку культури діалогу, взаємоповаги та співробітництва в суспільстві. Вона формується й відтворюється через освітні практики, комунікативні стратегії, соціальні інститути та повсякденні форми взаємодії, забезпечуючи узгодження індивідуальних і колективних інтересів. Соціокультурне розуміння толерантності представлено у працях Пітірим Сорокін, який підкреслював роль культурних систем у регуляції соціальної поведінки, Кліффорд Гірц, котрий розглядав культуру як «павутину значень», у межах якої формується ставлення до іншого, а також Юрген Габермас, у концепції якого толерантність пов'язується з нормами комунікативної дії та

міжкультурного порозуміння. Вагомий внесок у розвиток цього підходу зробили також Чарльз Тейлор, який аналізував проблеми визнання культурної ідентичності, та Михайло Бахтін, що наголошував на діалогічній природі культури. Таким чином, у межах соціокультурного підходу толерантність постає як необхідна умова стабільності та розвитку багатокультурного суспільства, як механізм узгодження різних систем цінностей і смислів та як основа конструктивної соціальної взаємодії в умовах зростаючої культурної складності сучасного світу. [5, 9, 11]

7. *Екзистенційно-гуманістичний підхід* розглядає толерантність як спосіб буття особистості, безпосередньо пов'язаний із реалізацією її людської місії, усвідомленням свободи та відповідальності за власний життєвий вибір, а також із прийняттям іншого як унікальної, самоцінної особистості. У цьому підході толерантність трактується не стільки як зовнішня соціальна норма, скільки як внутрішня екзистенційна позиція людини. Толерантність у межах екзистенційно-гуманістичного підходу постає як прояв особистісної зрілості, автентичності та відкритості до буттєвого досвіду іншого. Вона ґрунтується на здатності особистості визнавати багатоманітність людських смислів, приймати екзистенційну невизначеність і водночас нести відповідальність за власні цінності та вчинки. Прийняття іншого тут означає не пасивну терпимість, а активне співбуття, діалог і співпереживання. Екзистенційно-гуманістичне осмислення толерантності представлено у працях Карл Роджерс, який пов'язував толерантність із безумовним прийняттям іншого, емпатією та конгруентністю, а також Абрахам Маслоу, у концепції самоактуалізації якого толерантність розглядається як характеристика психологічно здорової, зрілої особистості. Вагомий внесок у розвиток цього підходу зробили також Віктор Франкл, який наголошував на відповідальності людини за сенс власного життя, та Ролло Мей, котрий підкреслював значення свободи вибору й мужності бути в умовах екзистенційної напруги. Таким чином, у межах екзистенційно-гуманістичного підходу толерантність постає як внутрішньо вмотивований спосіб буття особистості, що забезпечує автентичну взаємодію

з іншими, сприяє розвитку гуманістичних цінностей і формує підґрунтя для відповідального, смислотворчого співіснування людей у сучасному світі [20, 64].

8. *Вітакультурний метапідхід* інтегрує здобутки різних теоретичних парадигм і розглядає толерантність як багаторівневе, системне явище, що поєднує особистісний, соціальний, культурний і ціннісний виміри людського буття. У межах цього підходу толерантність постає не як окремий психологічний чи соціальний феномен, а як цілісна форма життєздійснення людини, укорінена в її життєвому світі. Толерантність у вітакультурному метапідході осмислюється як необхідна умова збереження та розвитку життєвого світу особистості й суспільства загалом. Вона забезпечує гармонізацію взаємодії між індивідом і соціумом, сприяє поєднанню свободи та відповідальності, індивідуальної самореалізації та соціальної солідарності [22]. Особливий акцент робиться на ціннісно-смысловому вимірі толерантності, що визначає її регулятивну роль у процесах соціального співбуття. Методологічні засади вітакультурного підходу розробляються у працях Ольга Шаюк, Анатолія Фурмана, де толерантність аналізується як інтегральна особистісна риса та водночас як ключовий концепт сучасного теоретичного мислення. Ідейно-методологічними передумовами цього підходу виступають також концепції Сергій Кримський, який розглядав культуру як спосіб людського життєздійснення, та Віктор Франкл, у працях якого життєвий світ особистості постає як простір смислотворення і відповідального вибору. У ширшому філософському контексті вітакультурний метапідхід корелює з ідеями Юрген Габермас щодо життєвого світу як простору міжсуб'єктного порозуміння та Едмунд Гуссерль, який увів поняття «життєвого світу» як фундаментальної основи людського досвіду. Таким чином, у межах вітакультурного метапідходу толерантність постає як універсальна життєва цінність і смислотворчий принцип, що інтегрує різні рівні людського буття та виступає методологічною основою осмислення

процесів соціальної взаємодії, культурного розвитку й особистісного самоздійснення в сучасному світі [58].

Отже, аналіз підходів до вивчення феномену толерантності особистості засвідчує його складну, багатовимірну та міждисциплінарну природу. Кожен із розглянутих підходів аксіологічний, ідеально-типологічний, конфліктологічний, онтолого-історичний, ксенологічний, соціокультурний, екзистенційно-гуманістичний та вітакультурний висвітлює окремі, але взаємодоповнювальні аспекти толерантності, акцентуючи увагу на її ціннісному, нормативному, соціальному, історичному, міжгруповому, культурному, екзистенційному та життєсвітовому вимірах.

Узагальнення наукових підходів дозволяє розглядати толерантність не лише як соціальну норму чи моральний ідеал, а як інтегральну особистісну якість, що формується в процесі соціалізації, культурного досвіду, міжособистісної взаємодії та особистісного самоздійснення. Толерантність постає водночас як внутрішня ціннісно-сміслова позиція особистості та як ефективний механізм регуляції міжособистісних і міжгрупових відносин у сучасному плюралістичному суспільстві.

Особливу методологічну значущість у цьому контексті має вітакультурний метапідхід, який забезпечує інтеграцію різних теоретичних парадигм і дозволяє осмислити толерантність як багаторівневе явище, що поєднує особистісний, соціальний і культурний виміри людського буття. Такий підхід створює підґрунтя для цілісного розуміння чинників розвитку толерантності особистості та відкриває можливості для подальших теоретичних і емпіричних досліджень, спрямованих на розробку ефективних психологічних і психолого-педагогічних шляхів її формування.

1.2. Основні психологічні складові, форми, види та принципи толерантності особистості

Розгляд толерантності як психологічного феномена дозволяє, по-перше, підкреслити її динамічний характер і принципову можливість розвитку в процесі соціальної взаємодії та життєвого досвіду. Толерантність не є вродженою або раз і назавжди сформованою властивістю особистості; вона поступово формується, трансформується та удосконалюється під впливом соціального середовища, виховання, освіти та міжособистісних контактів. У цьому зв'язку одним із ключових завдань психологічної науки постає створення та обґрунтування умов, що сприяють розвитку толерантності особистості.

Важливо зазначити, що психологічною основою толерантності виступають система цінностей, смислів і особистісних установок, які визначають вибір людиною певного способу взаємодії з іншими. Саме ціннісно-смилова сфера особистості забезпечує можливість вибудовування особливого типу взаємин, заснованого на прийнятті, повазі та відкритості до іншого. У цьому контексті толерантність постає як форма міжособистісного діалогу, що передбачає готовність до розуміння позиції партнера, визнання його права на інакшість та співіснування різних поглядів.

Змістовий сенс феномена толерантності розкривається у двох взаємопов'язаних контекстах. Перший із них пов'язаний із ціннісним ставленням до людини як такої, незалежно від її соціальної, культурної, етнічної, релігійної чи іншої приналежності. У цьому вимірі толерантність ґрунтується на визнанні загальнолюдської гідності, рівності прав і моральної цінності кожної особистості [30]. Другий контекст стосується ціннісного ставлення до людей як представників інших соціокультурних груп [35]. Тут толерантність виявляється у здатності приймати культурне різноманіття, знижувати рівень упередженості, долати стереотипи та вибудовувати конструктивну взаємодію в умовах соціальної та культурної відмінності. Саме в цьому контексті толерантність виконує важливу соціально-психологічну функцію сприяє гармонізації міжгрупових відносин і запобіганню конфліктам.

У цілому толерантність особистості виконує низку ключових психологічних функцій, серед яких можна виокремити регулятивну (регуляція міжособистісної поведінки), комунікативну (забезпечення ефективного діалогу), адаптаційну (приспосовування до соціальної різноманітності), інтегративну (згуртування соціальних груп) та гуманістичну (утвердження цінності людини). Завдяки цьому толерантність постає як важлива умова психологічного благополуччя особистості та стабільного розвитку суспільства.

У психологічній науці виокремлюють низку функцій толерантності, що відображають її значення як особистісного та соціально-психологічного феномена:

1. *Креативна функція толерантності* полягає у забезпеченні можливості творчого перетворення навколишньої дійсності та розширення простору особистісної самореалізації. Толерантність створює психологічно безпечні умови для вільного прояву творчої активності, самовираження та творчого самоствердження особистості, сприяючи прийняттю нових ідей, нестандартних рішень і альтернативних поглядів. У цьому контексті толерантність виступає важливою передумовою інноваційного мислення та відкритості до нового досвіду [49].

2. *Регулююча функція* толерантності полягає у здатності особистості стримувати негативні емоційні реакції зокрема неприязнь, роздратування або агресію та трансформувати їх у конструктивні форми міжособистісної й міжгрупової взаємодії. Толерантність у цьому вимірі виступає внутрішнім психологічним регулятором поведінки, що забезпечує контроль імпульсивних реакцій і сприяє збереженню соціально прийнятних форм спілкування навіть у ситуаціях напруження чи конфлікту [30].

3. *Виховна функція толерантності* забезпечує передачу досвіду позитивної соціальної взаємодії та виступає зразком організації життєдіяльності особистості в соціумі. У цьому контексті толерантність виконує роль важливого механізму соціалізації, сприяючи засвоєнню

соціальних норм, моральних цінностей і моделей конструктивної поведінки у взаємодії з іншими людьми. У психології розвитку виховний потенціал толерантності тісно пов'язується з формуванням моральної свідомості та соціальної компетентності особистості. Так, Лев Виготський підкреслював визначальну роль соціального середовища та міжособистісної взаємодії у розвитку вищих психічних функцій, що дозволяє розглядати толерантність як результат інтеріоризації соціально схвалюваних форм ставлення до іншого. У цьому процесі толерантна поведінка дорослих і значущих осіб виступає зразком для наслідування [51].

4. *Культурозберігаюча функція толерантності* полягає у збереженні, відтворенні та трансляції культурного досвіду соціальної групи, етносу або суспільства загалом. Толерантність забезпечує спадкоємність культурних цінностей, норм і традицій, водночас створюючи умови для їхнього розвитку та оновлення в контексті культурного різноманіття й соціальних змін. У цьому вимірі вона виступає важливим механізмом підтримання культурної ідентичності без заперечення цінності інших культур. У соціокультурних теоріях культура розглядається як система смислів і символів, що організовує людське співжиття. Так, культура є «павутиною значень», у межах якої формується ставлення людини до світу та інших людей. Толерантність у цьому контексті забезпечує можливість співіснування різних символічних систем без руйнування їх внутрішньої логіки [61].

5. *Миротворча функція толерантності* спрямована на забезпечення гармонійного й мирного співіснування людей у багатовимірному соціальному середовищі. Толерантність визнає різноманіття поглядів, переконань, цінностей і способів життя та виступає важливим чинником запобігання соціальним, міжгруповим і міжкультурним конфліктам. У цьому вимірі вона функціонує як психологічний і соціальний механізм підтримання стабільності та зниження рівня напруженості в суспільстві. У межах конфліктологічного підходу миротворча роль толерантності розкривається як умова ненасильницького врегулювання суперечностей. Так, Йоган Галтунг

розглядав толерантність як складову концепції позитивного миру, що передбачає не лише відсутність відкритого конфлікту, а й наявність справедливих, рівноправних і гуманістичних соціальних відносин. Толерантність у цьому контексті сприяє трансформації конфліктів шляхом діалогу, компромісу та взаємного визнання сторін. [37].

6. *Комунікативна функція толерантності* забезпечує розвиток готовності особистості до спілкування, співпраці та взаєморозуміння в умовах соціальної та культурної різноманітності. Толерантність створює психологічні передумови для побудови відкритого, конструктивного діалогу, заснованого на визнанні рівності партнерів по спілкуванню, повазі до їхніх поглядів і готовності до взаємного слухання. У цьому контексті толерантність виступає регулятором комунікативної поведінки, що запобігає виникненню бар'єрів у взаємодії та сприяє досягненню порозуміння. [56]

За сферами прояву толерантність доцільно розглядати як багатовимірний феномен, що реалізується в різних сферах суспільного та професійного життя. Залежно від домінуючого контексту взаємодії виокремлюють такі її напрями:

1. *Політична толерантність* передбачає терпимість до людей з іншими політичними поглядами, ідеологічними переконаннями та громадянськими позиціями. Вона ґрунтується на повазі до політичного плюралізму, визнанні права кожної особи та соціальної групи на власні політичні орієнтації, свободу висловлення поглядів і участь у політичному житті. Політична толерантність є важливою умовою функціонування демократичного суспільства, запобігання радикалізації та політичним конфліктам.[50]

2. *Наукова толерантність* полягає у відкритості до різних точок зору в науковому пізнанні, визнанні можливості співіснування альтернативних теорій, концепцій і наукових шкіл. Вона передбачає повагу до іншої наукової позиції, готовність до фахової дискусії, критичного діалогу та переосмислення власних поглядів. Наукова толерантність сприяє розвитку

науки, міждисциплінарній взаємодії та запобігає догматизму й науковій нетерпимості. [47, 48]

3. *Педагогічна толерантність* виявляється у терпимому, гуманістичному ставленні до дітей, учнів і студентів, прийнятті їхніх індивідуальних особливостей, рівня розвитку, помилок і недосконалостей. Вона передбачає здатність педагога до емпатії, розуміння, прощення та підтримки, а також уміння вибудовувати виховну взаємодію без приниження, жорсткого тиску чи авторитаризму. Педагогічна толерантність є важливою умовою ефективного навчання, виховання та психологічної безпеки освітнього середовища.[33]

4. *Адміністративна толерантність* характеризує стиль управлінської діяльності, що ґрунтується на повазі до особистості, діалозі та співробітництві. Вона виявляється в умінні керувати без тиску, примусу й агресії, враховувати позиції підлеглих, конструктивно вирішувати конфлікти та створювати сприятливий соціально-психологічний клімат в організації. Адміністративна толерантність сприяє підвищенню ефективності управління, розвитку відповідальності та професійної мотивації персоналу [8].

Поряд із виокремленням напрямів толерантності за сферами її прояву, у науковій літературі здійснюються спроби типологізації толерантності за психологічними та соціально-психологічними критеріями. У зв'язку з цим дослідники виокремлюють такі види толерантності:

1. *Природна (натуральна) толерантність* властива позиції маленької дитини та пов'язана з особливостями її психічного розвитку. Вона виявляється у здатності дитини протиставляти власний життєвий досвід, свою особистість і своє «Я» навколишній дійсності без усвідомленої критичної оцінки соціальних норм і вимог. Основою такої толерантності є природна допитливість, емоційна відкритість, наївність і безумовна довіра до дорослих та оточення. З одного боку, природна толерантність сприяє встановленню зовні доброзичливих і неконфліктних взаємин, полегшує соціальні контакти та адаптацію дитини до нового середовища. Вона забезпечує готовність

приймати інших без упереджень, страху чи ворожості, що є важливою передумовою подальшого соціального розвитку. З іншого боку, за несприятливих умов виховання природна толерантність може набувати деструктивного характеру, оскільки супроводжується недостатньою сформованістю механізмів самозахисту, асертивності та усвідомлення власних меж. Надмірна поступливість, орієнтація на схвалення з боку значущих дорослих і прагнення зберегти позитивні стосунки за будь-яку ціну можуть призводити до пригнічення власних бажань, потреб і індивідуальних рис характеру. [18]

2) *Моральна толерантність* розглядається як відносно зріла позиція особистості у ставленні до оточуючих, що ґрунтується на усвідомленому дотриманні моральних норм і соціально схвалюваних правил взаємодії. Вона дозволяє людині зберігати власний внутрішній світ і своє «Я», не вдаючись до відкритого засудження інших і не намагаючись змінювати їх відповідно до власних уявлень про «нормальність», «правильність» чи соціальну доцільність. Цей вид толерантності характеризується здатністю контролювати власні емоційні реакції, стримувати прояви неприйняття, роздратування або осуду. Водночас така стриманість часто має інтерналізований характер, коли негативні емоції не опрацьовуються на рівні усвідомлення, а пригнічуються й утримуються у внутрішньому плані. У зв'язку з цим моральна толерантність може виявлятися переважно як зовнішня доброзичливість і терпимість, що обумовлена вихованням, моральними приписами або соціальними очікуваннями. З психологічної точки зору, моральна толерантність є амбівалентним феноменом. З одного боку, вона забезпечує соціально прийнятну поведінку, знижує рівень відкритої конфліктності та сприяє підтриманню стабільних міжособистісних відносин. З іншого боку, за умови тривалого пригнічення власних переживань і відсутності рефлексії може призводити до внутрішнього напруження, емоційного виснаження або формування прихованих форм неприйняття.[31]

3) *Етнічна толерантність* визначає здатність особистості тривало й відносно стабільно проявляти терпимість у процесі міжетнічного спілкування та, зокрема, в умовах вимушеного або тривалого спільного проживання з представниками інших етнічних груп. Вона виявляється у готовності приймати чужорідні для власного досвіду прояви етнічної культури, специфічні способи життя, систему цінностей, емоційні прояви, традиції, звичаї та релігійні обряди без переходу до ворожості, дискримінації чи соціального відчуження. З психологічної точки зору етнічна толерантність ґрунтується на поєднанні когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів. Когнітивний компонент пов'язаний із знаннями про інші етнічні групи, подоланням стереотипів і упереджень; емоційний зі здатністю до емоційної стриманості, емпатії та прийняття інакшості; поведінковий з реальними формами конструктивної взаємодії та співпраці в міжетнічному середовищі. Етнічна толерантність виконує важливу адаптаційну функцію, оскільки сприяє психологічній стабільності особистості в умовах культурного різноманіття, міграційних процесів і соціальних трансформацій. Вона дозволяє знизити рівень міжетнічної напруженості, запобігати конфліктам на етнічному ґрунті та підтримувати позитивний соціально-психологічний клімат у багатонаціональних спільнотах. Водночас етнічна толерантність не означає відмову від власної етнічної ідентичності або некритичне прийняття будь-яких культурних практик. Йдеться про здатність зберігати власні культурні цінності та ідентичність, поєднуючи їх із повагою до іншого та визнанням права на культурну відмінність. У цьому сенсі етнічна толерантність виступає важливим чинником гармонійного співіснування різних етнічних спільнот і базовою умовою соціальної злагоди в сучасному полікультурному суспільстві.[4].

1.3. Властивості особистості, що виконують роль чинників розвитку толерантності

Розвиток толерантності особистості зумовлюється сукупністю індивідуально-психологічних властивостей, які визначають здатність людини до прийняття інакшості, конструктивної взаємодії та саморегуляції у складних соціальних ситуаціях. Ці властивості виконують функцію внутрішніх чинників, що опосередковують формування та прояв толерантного ставлення до інших, зумовлюючи стійкість, гнучкість і усвідомленість толерантної позиції.

Передусім до чинників розвитку толерантності належить ціннісно-смыслова сфера особистості, яка визначає спрямованість її ставлення до інших людей і соціальної реальності загалом. Орієнтація на гуманістичні цінності, визнання гідності кожної людини, повага до її прав і свобод, а також сформованість особистісних смислів, пов'язаних із прийняттям соціального та культурного різноманіття, створюють внутрішню основу для стійкої толерантної позиції [32]. З позицій вітчизняної психології ціннісно-смыслова зумовленість толерантності розкривається у працях Олена Бабчук, яка наголошує, що толерантність має особистісно значущий характер і формується як інтеграція ціннісних орієнтацій, життєвих смислів і емоційного досвіду. За відсутності такого ціннісного підґрунтя толерантність набуває ситуативного або формального характеру, виявляючись переважно як зовнішньо нормативна поведінка без внутрішнього прийняття іншого [2].

Важливим чинником розвитку толерантності є емпатійність, тобто здатність до розуміння емоційних станів, переживань і позиції іншого. Емпатія знижує рівень упередженості, сприяє співпереживанню та формує готовність до діалогу, що особливо значуще в міжособистісній і міжгруповій взаємодії. [55].

Суттєву роль відіграє емоційна стабільність і саморегуляція, які забезпечують контроль негативних емоційних реакцій, стримування агресії, тривоги або неприязні. Здатність управляти власними емоціями дозволяє особистості зберігати толерантну поведінку в умовах конфлікту, невизначеності чи соціальної напруженості. [26].

До чинників розвитку толерантності належить також когнітивна гнучкість, що виявляється у здатності розглядати ситуації з різних точок зору, приймати альтернативні думки, відмовлятися від жорстких стереотипів і догматичних переконань. Когнітивна відкритість сприяє критичному осмисленню соціального досвіду та формуванню адекватного ставлення до інакшості. [48].

Не менш значущою є толерантність до невизначеності, яка визначає готовність особистості діяти в умовах багатозначності, нестабільності та відсутності однозначних відповідей. Особи з високим рівнем толерантності до невизначеності легше приймають соціальні відмінності та демонструють більшу відкритість до нових форм взаємодії. [43].

Чинником розвитку толерантності виступає і сформованість позитивної ідентичності та адекватної самооцінки. Усвідомлення власної цінності, стабільне «Я-образ» і прийняття себе знижують потребу в самоствердженні за рахунок знецінення інших, що сприяє розвитку поваги до інакшості. [14].

Таким чином, толерантність особистості формується на перетині ціннісно-сміслових, емоційних, когнітивних і регулятивних властивостей. Сукупність зазначених індивідуально-психологічних характеристик створює внутрішні передумови для розвитку стійкої, усвідомленої та особистісно зрілої толерантності, що виявляється у здатності до конструктивної взаємодії в умовах соціального та культурного різноманіття.

Також до індивідуально-психологічних рис, що зумовлюють розвиток толерантності особистості, належить комплекс взаємопов'язаних емоційних, когнітивних і поведінкових характеристик, які визначають специфіку міжособистісної взаємодії та ставлення до іншого:

Емпатія виявляється у здатності бачити світ очима іншої людини, розуміти її переживання, мотиви та позицію, сприймати вчинки інших з урахуванням їхнього суб'єктивного досвіду. Водночас емпатійність передбачає вміння вербалізувати власне розуміння іншого та надавати йому

можливість підтвердити або скоригувати ці уявлення, що сприяє формуванню відкритого діалогу. [21].

Доброзичливість характеризується здатністю не лише відчувати, а й демонструвати позитивне ставлення до інших людей, повагу, симпатію та готовність до підтримки. Вона передбачає прийняття людини навіть у тих випадках, коли її вчинки не викликають схвалення, і сприяє збереженню конструктивних взаємин у складних соціальних ситуаціях. [41].

Автентичність полягає у вмінні бути природним і щирим у міжособистісних стосунках, не приховуватися за соціальними ролями або масками. Вона виявляється у відкритій демонстрації власного ставлення до подій, проблем і людей, а також у здатності залишатися собою в процесі соціальної взаємодії, що створює підґрунтя для довіри та взаєморозуміння [29].

Прийняття почуттів означає відсутність страху перед власними емоціями та емоціями інших людей. Воно передбачає здатність не лише усвідомлювати й переживати почуття, що виникають у спілкуванні, а й адекватно їх виражати, водночас приймаючи емоційну експресію іншого без прагнення нав'язувати власні переживання. Важливою умовою є усвідомлення особистої відповідальності за власні емоції. [3].

Конфронтація розглядається як здатність до відкритого, безпосереднього спілкування з іншими людьми з повним усвідомленням власної відповідальності та зацікавленості у взаємодії. У разі розбіжностей у поглядах вона передбачає готовність до конструктивного конфлікту, спрямованого не на покарання чи домінування, а на встановлення співробітницьких, партнерських відносин. [60].

Самопізнання виявляється у дослідницькому ставленні особистості до власних переживань, рис характеру та поведінки. Воно передбачає відкритість до зворотного зв'язку, оцінок і суджень інших людей, але водночас збереження цілісності та автономності власного «Я». [15, 34].

Рефлексія полягає у здатності аналізувати й оцінювати власні дії, вчинки та мотиви, а також дії й поведінку інших людей. Розвинена рефлексія забезпечує глибше усвідомлення внутрішнього світу, сприяє саморегуляції та корекції міжособистісної поведінки. [57].

Гуманність передбачає орієнтацію на людину як найвищу цінність, увагу до її внутрішнього світу, інтересів і потреб. Вона ґрунтується на відмові від методів тиску, примусу чи маніпуляції у взаєминах з іншими та сприяє формуванню поважного, етичного й толерантного стилю взаємодії [23].

Важлива умова для формування толерантної особистості – впевненість в собі. Толерантна людина переконана, що впорається з усім. Інтолерантна особистість побоюється свого соціального оточення і самого себе: у всьому бачить загрозу [33].

Особлива риса особистості, що супроводжує толерантну поведінку особистості - суб'єктивний контроль. Толерантна людина має високий рівень суб'єктивного контролю і вважає, що більшість важливих подій в її житті було результатом її власних дій, що вона може ними керувати, тобто людина бере на себе відповідальність за своє життя в цілому і не перекладає відповідальність на інших. Інтолерантна людина має низький рівень суб'єктивного контролю і не бачить зв'язку між своїми діями і значущими подіями, розглядає ці події як результат випадку або дії інших людей. Отже, людина знімає з себе відповідальність за те, що відбувається навколо, а також вважає, що ні вона заподіює зло, а їй шкодять [28].

До характерологічних рис, що супроводжують прояв толерантності у особистості можна віднести схильність до інших, поблажливість, терпіння, доброзичливість, почуття гумору, чуйність, довіра, альтруїзм, терпимість до відмінностей, вміння володіти собою, добре ставлення до інших людей; повагу думки інших; бажання разом робити щось.

Висновки до першого розділу

У першому розділі здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми толерантності особистості як складного багатовимірного психологічного феномену, що формується та проявляється у процесі соціальної взаємодії. Узагальнення наукових підходів до вивчення толерантності дозволило встановити, що у сучасній психологічній науці вона розглядається в межах гуманістичного, соціально-психологічного, когнітивного, особистісного та діяльнісного підходів. У межах кожного з них толерантність інтерпретується як інтегративна властивість особистості, що забезпечує прийняття іншого, повагу до відмінностей, готовність до взаємодії та конструктивне подолання соціальних суперечностей.

Аналіз основних психологічних складових толерантності засвідчив, що її структурна організація включає емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти, взаємодія яких забезпечує цілісність толерантної позиції особистості. Визначено, що емоційна складова пов'язана зі здатністю до емпатії, емоційної стабільності та прийняття; когнітивна – з гнучкістю мислення, відсутністю стереотипізації та толерантністю до невизначеності; поведінкова – з умінням реалізовувати толерантні стратегії взаємодії у реальних соціальних ситуаціях. Також окреслено основні форми, види та принципи толерантності, що відображають її багатогранність і функціональну значущість у різних сферах життєдіяльності особистості.

Особливу увагу у розділі приділено аналізу рис особистості, які супроводжують прояви толерантності та виконують роль чинників її розвитку. До ключових емоційних чинників належать емпатія, доброзичливість, прийняття власних і чужих почуттів, гуманність та емоційна відкритість, які забезпечують здатність розуміти іншого, співпереживати й вибудовувати довірливі міжособистісні стосунки. Когнітивний рівень толерантності представлений такими характеристиками, як самопізнання, рефлексія,

автентичність і когнітивна відкритість, що сприяють усвідомленню власної позиції, прийняттю відмінностей та гнучкому ставленню до соціальної реальності. Поведінкові чинники толерантності виявляються у здатності до конструктивної конфронтації, відповідальності за власні дії, високому рівні суб'єктивного контролю та впевненості в собі, що дозволяє особистості ефективно діяти у складних і потенційно конфліктних ситуаціях без проявів агресії чи відторгнення.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЕТАПИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Мета, завдання та етапи емпіричного дослідження

Метою емпіричного дослідження є вивчення психологічних чинників розвитку толерантності особистості. Відповідно до поставленої мети було визначено такі завдання емпіричного дослідження:

1. На основі аналізу психодіагностичної літератури здійснити добір методик, спрямованих на дослідження показників толерантності та індивідуально-особистісних рис.
2. Провести психодіагностичне дослідження означених психологічних показників.
3. Виявити кореляційні взаємозв'язки між досліджуваними показниками.
4. Проаналізувати психологічні особливості осіб, які відрізняються якісно-кількісним поєднанням показників толерантності.
5. Розробити програму розвитку чинників толерантності особистості.

Емпіричне дослідження проводилося на базі Одеського державного університету внутрішніх справ. У ньому взяли участь 68 студентів.

Для реалізації завдань дослідження було сформовано психодіагностичний блок, до складу якого увійшли надійні та валідні методики, зокрема: «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук); Шкала толерантності до невизначеності Баднера; Шкала толерантності до невизначеності Мак-Лейна; «16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттелла.

Емпіричне дослідження здійснювалося у три етапи.

На підготовчому етапі було сформовано дослідницьку вибірку та забезпечено мотиваційну готовність студентів до участі в дослідженні, а також здійснено добір методів і методик, адекватних меті та завданням дослідження.

Діагностичний етап передбачав проведення психодіагностики за всіма досліджуваними показниками, зокрема показниками толерантності та психологічними рисами особистості.

На інтерпретаційно-аналітичному етапі було здійснено кількісну та якісну обробку отриманих емпіричних даних, їх аналіз і психологічну інтерпретацію. Статистична обробка результатів проводилася з використанням кореляційного аналізу в програмі SPSS 13.0, а також методів якісного аналізу («асів» і «профілів»). Для перевірки достовірності міжгрупових відмінностей застосовувався t-критерій Ст'юдента.

Аналітичний етап був спрямований на узагальнення та систематизацію результатів кількісного і якісного аналізу, здійснення порівняльного аналізу та формулювання психологічних висновків.

У результаті дослідження було отримано статистично значущі дані щодо: характеру взаємозв'язків між показниками толерантності та індивідуально-особистісними рисами; специфіки психологічних особливостей осіб, які відрізняються за якісно-кількісним поєднанням показників толерантності.

2.2. Методики діагностики показників толерантності особистості

У цьому параграфі здійснюється аналіз психодіагностичної літератури з метою добору методик, спрямованих на діагностику показників толерантності. У зв'язку з цим розглянемо психодіагностичні інструменти, що дозволяють досліджувати різні аспекти та структурні компоненти толерантності особистості.

Тест-опитувальник якісних показників толерантності, розроблений О. Санніковою та О. Бабчук, призначений для вивчення чотирьох основних показників толерантності: емоційного компонента (ЕТ), когнітивного компонента (КТ), поведінкового компонента (ПТ) та загального показника толерантності (ЗПТ). Методика орієнтована на дослідження дорослої вибірки; час виконання не обмежується і в середньому становить від 15 до 30 хвилин.

Опитувальник містить 45 тверджень, по 15 для кожної шкали. Досліджуваному пропонується обрати один із чотирьох варіантів відповіді: «ні», «скоріше ні», «скоріше так», «так», залежно від того, наскільки твердження відповідає його власній позиції. Максимальна кількість балів за кожним показником становить 60.

Отримані сирі бали переводяться у процентильні значення, на підставі яких визначаються рівні вираженості як загального показника толерантності, так і окремих її компонентів. Аналіз домінуючих значень дозволяє встановити типи толерантності, при цьому кожен показник розглядається як біполярний континуум, що відображає різний ступінь вираженості відповідної властивості.

Емоційний компонент толерантності характеризує особливості емоційного ставлення до іншої людини. Високі значення (ЕТ+) свідчать про схильність до інтересу, позитивного ставлення, прийняття іншого, а також до переживання і зовнішнього прояву емоцій, що відображають емоційне прийняття (міміка, пантоміміка, експресивні рухи тощо). Низькі значення (ЕТ-) вказують на емоційне неприйняття, підвищену дратівливість, агресивність, емоційну холодність, відчуженість і зневагу, що може доходити до проявів емоційної нетерпимості.

Когнітивний компонент толерантності відображає систему уявлень, установок і суджень щодо іншої людини. Високі показники (КТ+) свідчать про наявність позитивних або нейтральних когнітивних установок, готовність розуміти позицію, переконання, погляди та цінності іншого. Домінування когнітивного компонента вказує на сформованість знань і мисленнєвих характеристик, які забезпечують здатність до раціонального прийняття іншого. Низькі значення (КТ-) характеризують труднощі у визнанні права іншої людини на власну позицію, почуття та дії.

Поведінковий компонент толерантності відображає особливості зовнішньої поведінки у взаємодії з іншими. Високі значення (ПТ+) свідчать про схильність приймати іншого як носія альтернативних моделей поведінки,

будувати власну поведінку з урахуванням права іншого бути самим собою. Це проявляється у стриманості, поблажливості, коректності та дотриманні прав інших людей. Низькі значення (ПТ-) характеризують нетерпимість, імпульсивність, ворожість до чужої думки, різкі реакції на висловлювання та поведінку інших, що в окремих випадках може супроводжуватися озлобленістю та схильністю до агресивних дій.

Таким чином, тест-опитувальник якісних показників толерантності дозволяє комплексно оцінити емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти толерантності, а також визначити загальний рівень її сформованості та індивідуально-типологічні особливості прояву цієї особистісної характеристики.

Шкала толерантності–інтолерантності до невизначеності Баднера є однією з перших самостійних психодіагностичних методик, спеціально спрямованих на вимірювання толерантності особистості до невизначених ситуацій. Вперше вона була запропонована Stanley Budner у 1962 році та стала методологічною основою для створення низки подальших інструментів у цьому напрямі.

Толерантність до невизначеності розглядається як відносно стійка особистісна характеристика, що визначає ставлення індивіда до неоднозначних, невизначених або потенційно тривожних ситуацій незалежно від їх емоційного знака. Особистість з високим рівнем толерантності до невизначеності схильна сприймати такі ситуації як можливість вибору, розвитку та набуття нового досвіду, не переживає деструктивної тривоги й здатна діяти в умовах невизначеності активно та продуктивно. Натомість інтолерантність до невизначеності пов'язана з підвищеною тривожністю в умовах невизначеності або навіть при загрозі її виникнення, зокрема й у тих випадках, коли невизначеність потенційно веде до позитивних змін. Особи з вираженою інтолерантністю до невизначеності, як правило, тяжіють до жорсткої регламентації різних сфер життя, зокрема міжособистісних стосунків та процесів набуття нового досвіду.

Методика містить 16 тверджень, оцінювання яких здійснюється за 7-бальною шкалою Лайкерта. За результатами опитувальника виокремлюються три шкали: «новизна», «складність» і «нерозв'язність». Обробка результатів проводиться відповідно до ключа методики. Відповіді на непарні пункти оцінюються від 1 до 7 балів (від «абсолютно не згоден» до «абсолютно згоден»), тоді як для парних пунктів застосовується реверсивне шкалювання (від 7 до 1 бала).

Після цього підраховується загальна сума балів за всіма пунктами опитувальника. Чим вищим є отриманий показник, тим більш вираженою є інтолерантність респондента до невизначеності, що свідчить про його схильність до уникнення неоднозначних ситуацій та переживання підвищеної тривожності в умовах відсутності чіткої визначеності.

2.3. Методики діагностики психологічних рис особистості

У дослідженнях, присвячених вивченню психологічних особливостей особистості, традиційно виокремлюють особистісні тести, спрямовані на психодіагностику індивідуальних властивостей людини, які зумовлюють її поведінку та вчинки. До таких належать методики, що оцінюють риси характеру, темперамент, емоційну сферу, здібності, мотивацію та інші психологічні характеристики.

Окремі психодіагностичні інструменти дозволяють отримати різнобічну характеристику особистості, комплексно оцінити її актуальний психологічний стан і рівень сформованості окремих рис. Водночас тести, спрямовані на вимірювання окремих властивостей – емоційних станів, характерологічних особливостей, мотивів, рівня тривожності, агресивності чи спрямованості на досягнення успіху, належать до так званих приватних або моновимірних методик. Вони зосереджені на діагностиці окремих психологічних параметрів і не дають цілісної картини особистісної структури.

На відміну від них, комплексні (багатовимірні) тести орієнтовані на системний аналіз особистості та дозволяють оцінити сукупність взаємопов'язаних рис. До таких методик належать, зокрема, патохарактерологічний діагностичний опитувальник, Мінесотський багатоаспектний особистісний опитувальник (MMPI), 16-факторний особистісний опитувальник, а також опитувальник акцентуацій характеру Шмішека. Застосування багатовимірних тестів забезпечує більш глибоке розуміння структури особистості, закономірностей поєднання її рис та індивідуально-типологічних особливостей.

Серед зазначених методик особливе місце посідає 16-факторний особистісний опитувальник, розроблений Реймонд Кеттелл, який широко використовується у психологічних дослідженнях для комплексної оцінки індивідуально-особистісних характеристик. Надалі зупинимося на його змісті та діагностичних можливостях більш детально.

16-факторний особистісний опитувальник Реймонд Бернард Кеттелл є багатовимірною психодіагностичною методикою, що дозволяє всебічно дослідити індивідуально-особистісні особливості, зокрема риси характеру, схильності та інтереси особистості. Опитувальник належить до найбільш відомих і науково обґрунтованих багатофакторних методик, створених у межах об'єктивного експериментального підходу до вивчення особистості.

Відповідно до теорії особистісних рис Р. Кеттелла, особистість розглядається як система відносно стабільних, стійких і взаємопов'язаних елементів – рис, які визначають її внутрішню структуру та поведінкові прояви. Індивідуальні відмінності в поведінці людей пояснюються різним ступенем вираженості цих рис.

Опитувальник містить 187 запитань і призначений для обстеження дорослих осіб. Респонденту пропонується обрати один із трьох варіантів відповіді: «так», «не знаю», «ні» (або відповідні літерні позначення). Оцінювання відповідей здійснюється відповідно до ключа: за окремими факторами збіги відповідей оцінюються у 2 або 1 бал, після чого отримані сирі

бали переводяться у стандартні шкальні оцінки стени. На основі стенових показників будується індивідуальний профіль особистості. Найбільшу діагностичну цінність при інтерпретації результатів мають крайні, або пікові, значення показників. До високих належать оцінки від 8 стенів і вище, до низьких – від 0 до 3 стенів. Середні значення, як правило, відображають відносну збалансованість між двома полярними характеристиками фактора з можливим незначним зміщенням у бік одного з полюсів.

За допомогою методики діагностуються такі первинні фактори (шкали):

1. фактор А – замкнутість / товарищкість;
2. фактор В – інтелект;
3. фактор С – емоційна нестабільність / емоційна стабільність;
4. фактор Е – підпорядкованість / домінантність;
5. фактор F – стриманість / експресивність;
6. фактор G – низька / висока нормативність поведінки;
7. фактор Н – боязкість / сміливість;
8. фактор І – жорсткість / чутливість;
9. фактор L – довірливість / підозрілість;
10. фактор М – практичність / мрійливість;
11. фактор N – прямолінійність / дипломатичність;
12. фактор О – спокій / тривожність;
13. фактор Q1 – консерватизм / радикалізм;
14. фактор Q2 – конформізм / нонконформізм;
15. фактор Q3 – низький / високий самоконтроль;
16. фактор Q4 – розслабленість / напруженість.

Окрім 16 первинних факторів, опитувальник дозволяє отримати узагальнені показники за чотирма вторинними факторами: Q_I тривожність, Q_{II} – екстраверсія / інтроверсія, Q_{III} – чутливість, Q_{IV} – конформність.

Таким чином, 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла забезпечує цілісне уявлення про структуру особистості, дозволяючи виявити як окремі риси, так і їх системну організацію, що є особливо важливим для

комплексного психологічного аналізу.

Висновки до другого розділу

Емпіричне дослідження було організоване та реалізоване у декілька послідовних етапів. На підготовчому етапі здійснювався ґрунтовний аналіз психодіагностичної літератури з метою добору методик, релевантних меті та завданням дослідження, а також формування репрезентативної вибірки досліджуваних. Діагностичний етап був спрямований на безпосереднє вимірювання показників толерантності та індивідуально-психологічних характеристик особистості. На інтерпретаційно-аналітичному етапі проводився кількісний аналіз отриманих емпіричних даних із подальшою психологічною інтерпретацією результатів.

У результаті вивчення та узагальнення психодіагностичних джерел було сформовано комплексний психодіагностичний блок методик, що повністю відповідає завданням дослідження. До його складу увійшли: «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (О. Саннікова, О. Бабчук); шкала толерантності–інтолерантності до невизначеності Баднера; шкала толерантності до невизначеності Мак-Лейна; «16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттелла.

Вибір зазначених психодіагностичних методик зумовлений, по-перше, їх доведеною надійністю та валідністю, а по-друге – можливістю здійснення комплексного аналізу різних аспектів толерантності та індивідуально-психологічних особливостей особистості, що становлять предмет даного емпіричного дослідження.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У цьому розділі подано системний аналіз результатів емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення психологічних чинників розвитку

толерантності особистості та з'ясування особливостей їх взаємозв'язку з індивідуально-психологічними характеристиками. Необхідність такого аналізу зумовлена складною багатовимірною природою толерантності, яка формується під впливом емоційних, когнітивних і поведінкових детермінант та проявляється у різних формах соціальної взаємодії.

Емпіричне дослідження було спрямоване на перевірку теоретичних положень, сформульованих у попередніх розділах роботи, а також на конкретизацію ролі окремих чинників у структурі толерантності особистості. У межах розділу здійснюється кількісний та якісний аналіз отриманих даних, що дозволяє не лише встановити статистично значущі взаємозв'язки між показниками толерантності та рисами особистості, але й розкрити психологічну специфіку осіб, які відрізняються якісно-кількісним поєднанням цих показників.

Особливу увагу приділено аналізу типологічних проявів толерантності, а саме емоційного, когнітивного та поведінкового її типів, а також порівнянню психологічних профілів толерантних і інтолерантних осіб. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти механізми формування толерантної позиції особистості та виявити індивідуальні ресурси й обмеження її розвитку.

3.1. Аналіз отриманих результатів дослідження психологічних особливостей осіб, які розрізняються якісно-кількісним поєднанням показників толерантності

З метою встановлення характеру взаємозв'язків між показниками толерантності та факторами особистості було проведено кореляційний аналіз із використанням комп'ютерної програми SPSS 13.00 for Windows. Отримані результати подано у відповідних таблицях.

Таблиця 3.1.1

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками толерантності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом)

Фактори особистості (за Р. Кеттеллом)	Показники толерантності			
	ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
С	314**		272*	329**
Н	271*	415**	246*	326**
О		-265*	-275*	
Q ₄	-325**	-285*	-238*	-277*
Q _I	263*	222*	234*	249*
Q _{II}	-315*	-248*	-423**	-280*

Примітка: 1) в таблиці нулі і коми опущені; 2) $p < 0,01^{**}$, * $p < 0,05$; 3) показники толерантності: ЕТ – емоційний показник толерантності; КТ – когнітивний показник толерантності; ПТ – поведінковий показник толерантності; ЗПТ – загальний показник толерантності; 4) показники факторів особистості: С (сила «Я» – слабкість «Я»); Н (сміливість – боязкість); О (схильність до почуття провини – самовпевненість); Q₁ (радикалізм – консерватизм); Q₂ (самодостатність – залежність від групи); Q₄ (фрустрованість – нефрустрованість); Q_I (екстраверсія – інтроверсія); Q_{II} (тривожність – емоційна стабільність).

Аналіз значущих коефіцієнтів кореляції свідчить, що загальний показник толерантності (ЗПТ) має статистично значущі зв'язки з більшістю особистісних факторів. На рівні значущості $p \leq 0,01$ виявлено додатні кореляції ЗПТ з фактором С+ (сила «Я») та Н+ (сміливість). На рівні $p \leq 0,05$ встановлено зв'язки ЗПТ з Q_I+ (екстраверсія), Q₄- (нефрустрованість) та Q_{II}- (емоційна стабільність).

Для дослідження суттєвим є також аналіз співвідношення окремих компонентів толерантності з факторами особистості, оскільки ці зв'язки відображають специфічні психологічні тенденції.

Емоційний показник толерантності (ЕТ) має статистично значущі додатні зв'язки з С+ (сила «Я») та від'ємні – з Q₄- (нефрустрованість) на рівні $p \leq 0,01$. На рівні $p \leq 0,05$ ЕТ позитивно корелює з Н+ (сміливість), Q₁+ (радикалізм), Q_I+ (екстраверсія) та негативно – з Q_{II}- (емоційна стабільність).

Зазначені кореляції свідчать, що емоційна толерантність пов'язана з емоційною зрілістю, активністю, відкритістю до нового досвіду, соціальною сміливістю та здатністю підтримувати міжособистісні контакти.

Когнітивний показник толерантності (КТ) виявляє додатний зв'язок з Н+ (сміливість) на рівні $p \leq 0,01$. На рівні $p \leq 0,05$ встановлено позитивні кореляції з QI+ (екстраверсія) та негативні – з O– (самовпевненість), Q4– (нефрустрованість) і QII– (емоційна стабільність). Це вказує на те, що когнітивна толерантність пов'язана з готовністю до взаємодії, активним соціальним пізнанням, певною критичністю до себе та відносною незалежністю від зовнішніх оцінок.

Поведінковий показник толерантності (ПТ) має від'ємний зв'язок з QII– (емоційна стабільність) на рівні $p \leq 0,01$, а також додатні кореляції з С+ (сила «Я»), Н+ (сміливість), QI+ (екстраверсія) та від'ємні – з O– (самовпевненість) і Q4– (нефрустрованість) на рівні $p \leq 0,05$. Отримані результати свідчать, що поведінкова толерантність асоціюється з упевненістю, соціальною активністю, сміливістю у взаємодії та здатністю конструктивно реагувати на міжособистісні труднощі.

Загальний показник толерантності (ЗПТ) демонструє додатні зв'язки з С+ (сила «Я») і Н+ (сміливість) на рівні $p \leq 0,01$, а також із QI+ (екстраверсія) та від'ємні – з Q4– (нефрустрованість) і QII– (емоційна стабільність) на рівні $p \leq 0,05$. Такі кореляції відображають поєднання емоційної зрілості, соціальної активності, упевненості в собі та здатності ефективно функціонувати в умовах міжособистісної взаємодії.

Отже, результати кореляційного аналізу дозволяють зробити висновок, що показники толерантності на статистично значущому рівні пов'язані з такими факторами особистості, як С+ (сила «Я»), Н+ (сміливість), QI+ (екстраверсія), Q4– (нефрустрованість) і QII– (емоційна стабільність). Це дає підстави стверджувати, що зазначені особистісні характеристики є психологічними детермінантами та важливими складовими феномену толерантності особистості.

У таблиці 3.1.2 наведено результати кореляційного аналізу взаємозв'язків між показниками толерантності та особистісними характеристиками, що визначають ставлення особистості до невизначеності за методикою «Шкала толерантності до невизначеності Мак-Лейна»

Таблиця 3.1.2.

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками толерантності та показниками шкали толерантності до невизначеності МакЛейна

	КТ	ЕТ	ПТ	ЗПТ
ВНС	-	262*	317**	-
ПН	256*	-	247*	-
ТН	-256*	-	-247*	-

Примітка: 1) в таблиці нулі та коми опущені; 2) $p < 0,01^{**}$, * $p < 0,05$, 3) показники толерантності: ЕТ – емоційний показник толерантності; КТ – когнітивний показник толерантності; ПТ – поведінковий показник толерантності; ЗПТ – загальний показник толерантності; 4) показники толерантності до невизначеності: ВНС – відношення до невизначених ситуацій, ПН – перевага невизначеності, ТН – толерантність до невизначеності.

Візуальний аналіз даних таблиці 3.1.2 засвідчує відсутність статистично значущих кореляцій між загальним показником толерантності (ЗПТ) та характеристиками ставлення до невизначеності, визначеними за методикою Мак-Лейна. Це свідчить про відносну автономність загального рівня толерантності від індивідуальних установок щодо невизначених ситуацій.

Когнітивний показник толерантності (КТ) виявляє статистично значущий додатний зв'язок із показником ВНС+ (ставлення до невизначених ситуацій) на рівні $p \leq 0,05$. Отримані результати вказують на те, що особи з більш вираженою когнітивною толерантністю схильні позитивніше оцінювати власні успіхи та невдачі, а також очікувати сприятливих результатів у майбутньому в умовах невизначеності.

Емоційний показник толерантності (ЕТ) демонструє статистично значущі додатні та від'ємні кореляції з такими характеристиками ставлення до невизначеності, як ПН+ (перевага невизначеності) та ТН– (толерантність до невизначеності), на рівні $p \leq 0,05$. Це свідчить про те, що емоційна толерантність пов'язана з емоційним прийняттям невизначених ситуацій, водночас може супроводжуватися зниженням загального рівня толерантності до невизначеності як особистісної риси.

Поведінковий показник толерантності (ПТ) має виражений додатний зв'язок із показником ВНС+ (ставлення до невизначених ситуацій) на рівні $p \leq 0,01$, що вказує на активну та конструктивну поведінку в умовах невизначеності. Крім того, на рівні $p \leq 0,05$ виявлено додатний зв'язок із ПН+ (перевага невизначеності) та від'ємний – із ТН– (толерантність до невизначеності). Отримані кореляції свідчать про те, що поведінкова толерантність пов'язана з готовністю діяти в умовах невизначеності та прагненням до нових, нестандартних ситуацій, навіть за наявності внутрішньої напруги.

Таким чином, результати кореляційного аналізу засвідчують диференційований характер взаємозв'язків між структурними компонентами толерантності та особистісними характеристиками ставлення до невизначеності. Найбільш тісні зв'язки з параметрами невизначеності виявляють когнітивний і поведінковий компоненти толерантності, тоді як загальний показник толерантності не демонструє статистично значущих кореляцій з означеними характеристиками.

З таблиці 3.1.3 бачимо, що існують статистично значущі кореляційні зв'язки між показниками толерантності та толерантністю до невизначеності.

Таблиця 3.1.3.

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками толерантності та толерантністю до невизначеності Баднера

	КТ	ЕТ	ПТ	ЗПТ
--	----	----	----	-----

Н	-	269*	-	-
ЗПТН	-	251*	260*	-

Примітка: 1) в таблиці нулі та коми опущені; 2) $p < 0,01^{**}$, * $p < 0,05$, 3) показники толерантності: ЕТ – емоційний показник толерантності; КТ – когнітивний показник толерантності; ПТ – поведінковий показник толерантності; ЗПТ – загальний показник толерантності; 4) показники толерантності до невизначеності: Н – новизна, ЗПТН – загальний показник толерантності до невизначеності.

Візуальний аналіз даних, наведених у таблиці 3.1.3, свідчить про відсутність статистично значущих кореляцій між загальним показником толерантності (ЗПТ) і когнітивним показником толерантності (КТ) з толерантністю до невизначеності за методикою Баднера. Це дозволяє констатувати, що зазначені компоненти толерантності не мають безпосереднього зв'язку з особистісною здатністю приймати невизначені ситуації в її загальному вимірі.

Водночас емоційний показник толерантності (ЕТ) виявляє статистично значущі додатні кореляції з показником Н+ (новизна) та загальним показником толерантності до невизначеності (ЗПТН+) на рівні $p \leq 0,05$. Отримані результати свідчать про те, що особи з вираженою емоційною толерантністю характеризуються позитивним ставленням до новизни, відкритістю до змін і відсутністю страху перед невизначеними ситуаціями.

Поведінковий показник толерантності (ПТ) також демонструє статистично значущий додатний зв'язок із загальним показником толерантності до невизначеності (ЗПТН+) на рівні $p \leq 0,05$, що вказує на готовність таких осіб діяти в умовах невизначеності та приймати рішення без чітко визначених зовнішніх орієнтирів.

Узагальнюючи отримані результати, можна зробити висновок, що толерантні особистості загалом характеризуються позитивним ставленням до невизначених ситуацій, більшою схильністю сприймати себе як суб'єктів

власної діяльності та здатністю контролювати перебіг власного життя навіть в умовах нестачі визначеності.

3.2. Якісний аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей осіб, які розрізняються якісно-кількісним поєднанням показників толерантності

Зупинимося на сутності методу якісного аналізу, який дає змогу виокремлювати групи досліджуваних за заданою ознакою та здійснювати поглиблений аналіз їх психологічних характеристик. У межах даного дослідження якісний аналіз здійснювався у два послідовні етапи. На першому етапі за допомогою методу «асів» було виокремлено досліджуваних з різним рівнем та структурою проявів толерантності.

Рівень толерантності визначався на основі переведення «сирих» балів, отриманих за відповідними шкалами методик, у процентильні значення. Діапазон від 0 до 25 процентилів розглядався як зона невиражених показників, що відповідає проявам інтолерантності; від 25 до 50 процентилів – як зона слабо виражених (низьких) значень; від 50 до 75 процентилів – як зона достатньо виражених показників; від 75 до 100 процентилів – як зона яскраво виражених показників толерантності. Відповідно, особи, у яких загальний показник толерантності (ЗПТ) перебував у межах 0–25 процентилів, утворили групу з низьким рівнем толерантності (інтолерантні особи – ЗПТ⁻), тоді як досліджувані із показниками в діапазоні 75–100 процентилів склали групу з високим рівнем толерантності (ЗПТ⁺).

У межах даної роботи аналізувалися лише мономодальні типи толерантності, тобто такі групи осіб, у яких домінує один із компонентів толерантності за умови, що інші показники перебувають у межах I або II квартилів розподілу. На цій підставі було виокремлено три групи: осіб із домінуванням емоційного компонента толерантності ($n = 16$), осіб із домінуванням когнітивного компонента толерантності ($n = 25$) та осіб із

домінуванням поведінкового компонента толерантності ($n = 8$).

Крім того, було сформовано дві групи за рівнем загального показника толерантності: групу осіб, у яких значення ЗПТ+ перебували у IV квартилі розподілу (75–100 процентилів), що становила групу толерантних осіб ($n = 18$), та групу осіб, у яких значення ЗПТ⁻ розташовувалися у I квартилі розподілу (0–25 процентилів), тобто групу інтолерантних осіб ($n = 15$).

Таким чином, у результаті якісного аналізу було виокремлено п'ять типів толерантності: два типи за рівнем вираженості загального показника – толерантний та інтолерантний, а також три типи за домінуванням окремих структурних компонентів толерантності – емоційний, когнітивний та поведінковий типи. Це дозволило надалі здійснити поглиблений аналіз психологічних особливостей осіб з різними типами прояву толерантності.

На рис. 3.2.1 зображені профілі факторів особистості у толерантних та інтолерантних осіб. На осі абсцис позначені фактори, на осі ординат – ступінь їх вираженості в стенах. Середня лінія ряду проходить через точку 5,5 стенів.

Для побудови психологічної характеристики толерантних осіб було здійснено ранжування особистісних факторів за ступенем їх відхилення від середніх значень (див. табл. 3.2.1). Такий підхід дозволив виокремити ті риси, які найбільш чітко диференціюють осіб із високим рівнем толерантності.

Отримані результати свідчать, що особи з високим рівнем толерантності характеризуються насамперед емоційною стабільністю, що відображається низькими значеннями вторинного фактору QП⁻. Зміст цього фактору охоплює такі психологічні характеристики, як сила «Я», соціальна сміливість, довірливість, емоційна врівноваженість, самовпевненість, високий рівень самоконтролю, розвинені вольові якості, низька его-напруженість і нефрустрованість.

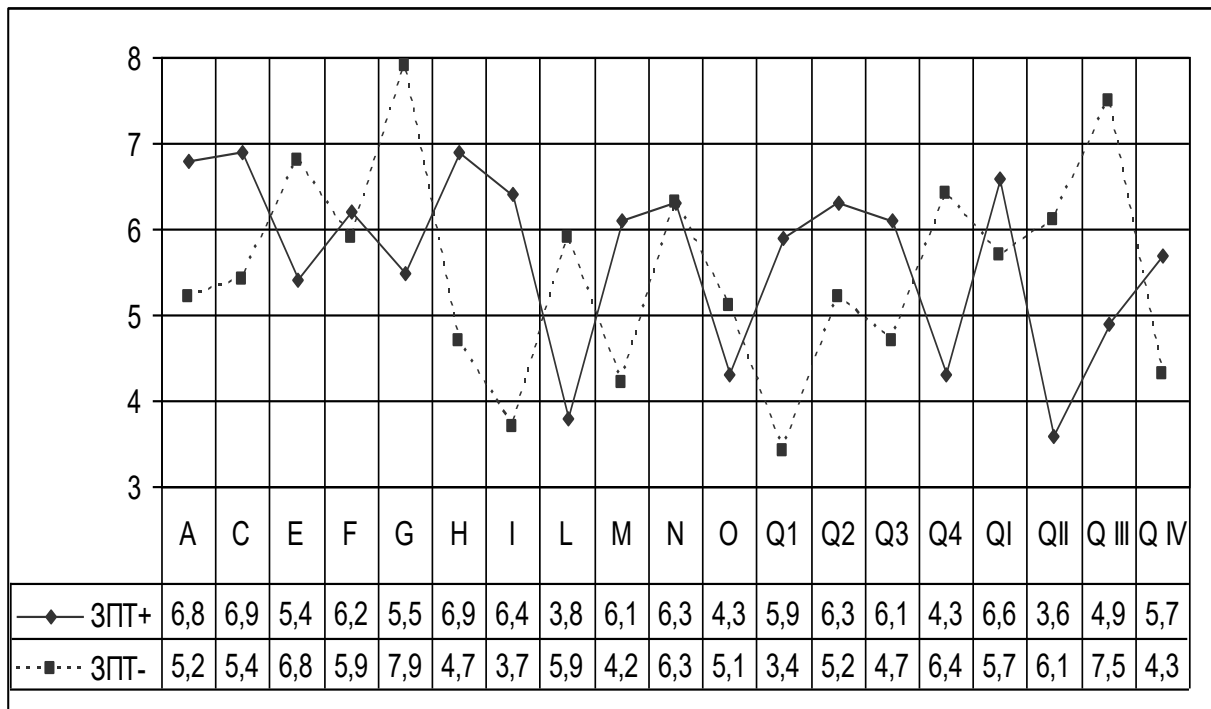

Рис. 3.2.1. Факторна структура особистості у осіб із ЗПТ⁺, ЗПТ⁻

Низькі значення фактору L— додатково вказують на притаманну цим особам довірливість, внутрішню розслабленість, щирість і незалежність від зовнішнього тиску. Для них характерне відносно легке ставлення до життєвих труднощів, здатність до розуміння й прощення, а також виражена терпимість і доброзичливість у міжособистісній взаємодії.

Зазначені особистісні особливості зумовлюють здатність толерантних осіб встановлювати гармонійні міжособистісні стосунки та ефективно співпрацювати в колективі. Водночас до потенційно вразливих сторін цієї групи можна віднести тенденцію до заниженої оцінки власної значущості, надмірну поступливість, відсутність критичної настороженості та підвищену чутливість до зовнішніх впливів.

Вираженість сили «Я» (C+) та соціальної сміливості (H+) дає підстави характеризувати толерантних осіб як емоційно стійких і соціально активних. Для них є типовими витриманість і внутрішній спокій (у деяких випадках — флегматичність), реалістичне сприйняття дійсності, здатність ефективно управляти ситуаціями та долати труднощі, зокрема шляхом їх попередження

або уникнення. Соціальна сміливість таких осіб проявляється у товариськості, активності, відкритості до міжособистісної взаємодії, а також у вираженому інтересі до соціальних контактів, зокрема з представниками протилежної статі. В окремих випадках це може поєднуватися зі схильністю до ризику та авантюрних форм поведінки.

Одним із характерних проявів соціальної сміливості є чуйність, доброзичливість і схильність до вільного самовираження у поведінці. Водночас соціально сміливі особи часто недостатньо усвідомлюють потенційні небезпеки, що відображає їх внутрішнє відчуття захищеності та відсутність потреби в оборонній позиції у взаємодії з людьми чи групами. Разом із тим ці риси можуть поєднуватися з безтурботністю та ігноруванням ризиків, що в окремих ситуаціях здатне негативно позначатися на адаптації особистості.

Ще однією характерною особливістю толерантних осіб є відсутність вираженої схильності до почуття провини, що поєднується з упевненістю в собі, емоційною врівноваженістю, благодушністю, життєрадісністю, енергійністю та відсутністю боязкості. Такі особистості, як правило, не схильні до фрустрації, що з одного боку може супроводжуватися зниженням мотивації або надмірною задоволеністю, а з іншого – забезпечує спокій, розслабленість і внутрішню незворушність. Можна припустити, що представники цієї групи менш уразливі до стресів, пов'язаних із соціальною взаємодією.

Вираженість вторинного фактору QII– свідчить про схильність толерантних осіб до переважно позитивних переживань щодо себе та у сфері міжособистісних відносин, а також про здатність контролювати власні емоції й поведінку, що є показником достатнього рівня емоційної зрілості. Помірно низькі значення за фактором тривожності, за умови їх непатологічного рівня, зазвичай розглядаються як індикатор психічного благополуччя.

Серед первинних факторів у структурі особистості з високим рівнем толерантності найбільш вираженим є A+ (афектотимія). Його змістові

характеристики – сердечність, доброзичливість, товариськість, відкритість, природність, готовність до співпраці та приєднання, уважність до інших, довірливість і легкість адаптивних реакцій – повністю відповідають психологічній сутності толерантного ставлення. Узгодженість цих результатів із даними наукової літератури додатково підтверджує їх валідність.

Помірна вираженість вторинного фактору екстраверсії у факторній структурі толерантних осіб відображає поєднання таких рис, як душевна теплота (A+) і соціальна сміливість (H+). Це свідчить про спрямованість толерантних особистостей на активну взаємодію, співпрацю та партнерство, водночас збереження ними автономності та самодостатності. Вони, як правило, не сприймають авторитарні форми взаємодії, надаючи перевагу демократичним і рівноправним стосункам. Саме така конфігурація екстравертованих рис відповідає психологічному портрету толерантної особистості. Слід зазначити, що інтолерантні особи також можуть виявляти окремі екстравертовані характеристики, однак їх вираженість є нижчою, а поєднання факторних полюсів – якісно іншим.

Осіб із низьким загальним показником толерантності (ЗПТ⁻) вирізняє підвищена вираженість фактору G+ (сила «Зверх-Я»), що характеризує їх як нормативних, морально орієнтованих, відповідальних і врівноважених. Для них притаманні почуття обов'язку, дотримання правил і стандартів, наполегливість у досягненні мети, точність і ділова спрямованість. Разом із тим надмірна регламентованість поведінки зумовлює їхню ригідність і нездатність гнучко відступати від встановлених норм навіть у ситуаціях, коли це є доцільним. У досліджуваній вибірці толерантні особи демонстрували середню, помірну вираженість цього фактору, що є психологічно оптимальним варіантом. Водночас надто високі значення G можуть свідчити про надмірну прихильність до порядку та принципів на шкоду міжособистісним відносинам.

Прихильність до порядку в інтолерантних осіб тісно поєднується з консерватизмом (Q1⁻). У межах факторної моделі Р. Кеттелла консерватизм

охоплює такі риси, як стійкість і негнучкість поглядів, орієнтація на традиції, прийняття лише перевірених часом норм і способів дії, а також схильність до моралізації. Важливою складовою цього фактору є насторожене, а подекуди й підозріле ставлення до нових ідей та незнайомих людей, що органічно доповнює психологічний портрет інтолерантної особистості. Для осіб із низьким рівнем толерантності також характерна підвищена кортикальна живість, що вказує на напруженість і жорсткість когнітивної регуляції.

Додатний полюс вторинного фактору QIII+ проявляється у відчуженості, схильності до ізоляції, зниженій чутливості до емоційних станів інших, а в окремих випадках – у жорсткості та суворості (I–). У структурі первинних факторів найбільш виразними є низька чутливість і практичність. Низька чутливість виявляється у «товстошкірості», розсудливості, прагматичності та реалістичності, а в крайніх проявах – у жорстокості. Такі особи не схильні до сентиментальності, вирізняються самовпевненістю, відповідальністю, можуть бути суворими, цинічними й емоційно черствими у міжособистісних стосунках.

Практичність інтолерантних осіб проявляється у перевазі конкретних, логічних і послідовних дій, орієнтації на результат, стабільності й надійності. Вона поєднується з недовірою до ілюзій та абстрактних ідей, обмеженістю уяви й фантазії, «приземленістю» життєвих принципів і прагнень, а також жорстким дотриманням загальноприйнятих норм. Такі особи здатні швидко вирішувати практичні завдання, відзначаються сумлінністю, чесністю та міцністю характеру.

Виразною характеристикою інтолерантних особистостей є схильність до домінування – прагнення підпорядковувати інших за одночасної внутрішньої залежності від зовнішніх структур і правил. Домінантність у цій групі проявляється як потяг до влади, прихильність до авторитарних способів регуляції соціальних відносин, непоступливість, самовпевненість, агресивність, упертість і конфліктність. Такі риси можуть маскуватися під зовнішню незалежність, однак часто супроводжуються ворожістю,

бунтарством, жорсткістю позиції та потребою у визнанні й захопленні з боку оточення.

Отже, результати емпіричного дослідження факторної структури особистості осіб із різним рівнем толерантності свідчать, що вираженість цієї багатокomпонентної властивості формує цілісну конфігурацію особистісних рис. Компоненти толерантності тісно пов'язані з особливостями темпераменту та характеру, зумовлюючи специфічні стилі сприйняття соціальної реальності, регуляції поведінки та міжособистісної взаємодії.

На рис. 3.2.2. представлені профілі особистості представників окремих якісних типів толерантності: емоційного, когнітивного, поведінкового.

З метою опису найбільш характерних темпераментальних і характерологічних рис особистості за моделлю Р. Кеттелла у осіб із різними типами толерантності було проведено процедуру ранжування факторів. Узагальнені результати цього аналізу подано в таблиці 3.2.2.

Як засвідчують дані таблиці 3.2.2, представники емоційного типу толерантності (ЕТ) характеризуються низьким рівнем его-напруженості (Q4–). З одного боку, це має позитивне значення, оскільки такі особи не схильні до фрустрації й, відповідно, менш уразливі до стресових впливів; з іншого боку, знижені значення цього фактору можуть свідчити про недостатню мотивацію, тенденцію до пасивності або апатичності.

За фактором афектотимії (A+) особи з емоційним типом толерантності виявляють подібні характеристики до осіб із когнітивним типом. Низькі значення фактору підозрілості (L–) вказують на їх довірливість, внутрішню розслабленість, щирість, незалежність, здатність до прощення й розуміння інших людей, уміння налагоджувати міжособистісні стосунки, терпимість і благодущність. Водночас можливими негативними проявами є почуття власної незначущості, підвищена вразливість, схильність недооцінювати труднощі власного досвіду та неухвалене ставлення до зауважень.

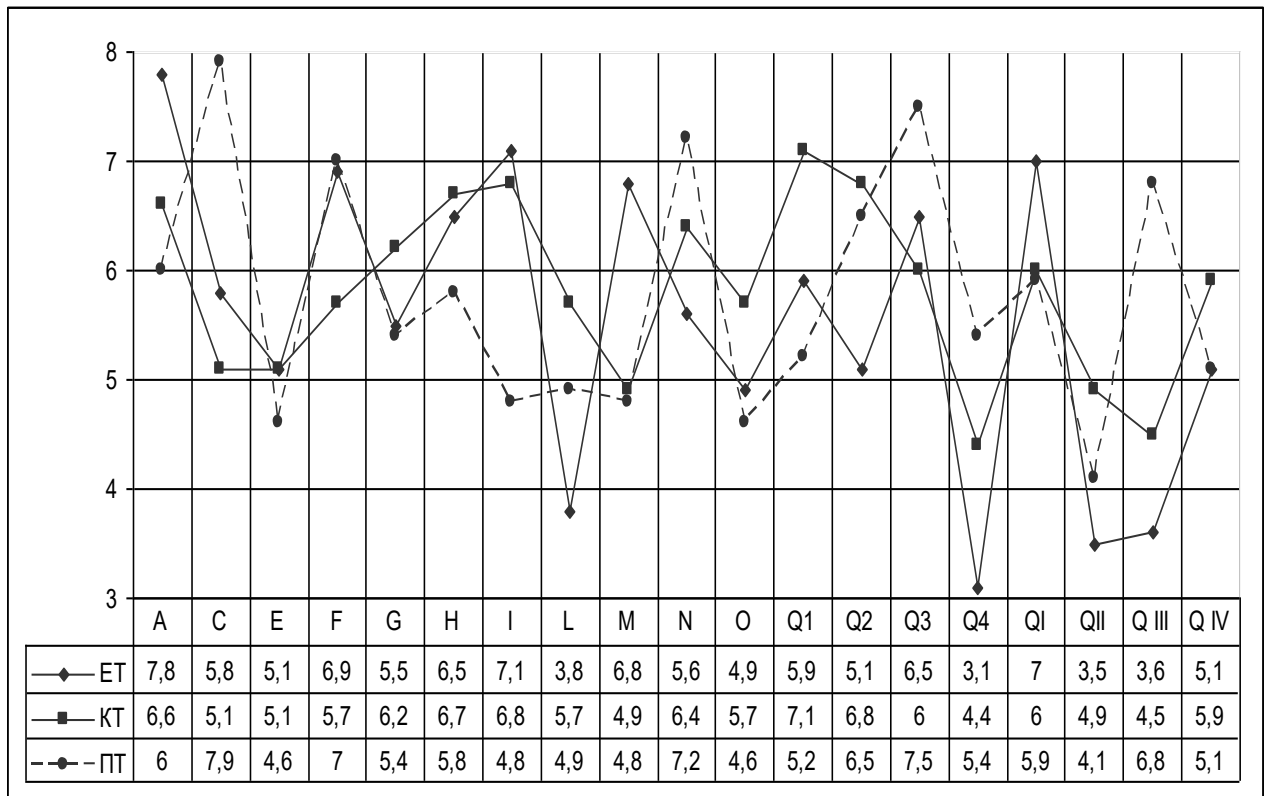

Рис. 3.2.2 Факторна структура особистості у представників різних якісних типів толерантності

Для осіб з емоційним типом толерантності більшою мірою, ніж для представників когнітивного типу, характерна вираженість фактору I+, що свідчить про розвинену здатність до співчуття та співпереживання, узгоджену з психологічною сутністю емоційної толерантності. Водночас це може поєднуватися з такими рисами, як емоційна мінливість, неспокій, залежність від соціальної підтримки, очікування уваги з боку оточення. У сукупності з експресивністю, захопленістю, безтурботністю, життєрадісністю, енергійністю, щирістю та високою інтенсивністю емоційних реакцій (F+), а також із розвиненою уявою, ідеалізацією, мрійливістю, духовними інтересами й творчим потенціалом (M+), ці риси формують цілісний психологічний портрет осіб із домінуванням емоційного компонента толерантності. Такі особистості схильні до активного інтересу до соціального оточення, до переживання й відкритого вираження емоцій прийняття.

Особи з когнітивним типом толерантності (КТ) вирізняються радикалізмом (Q1+), аналітичністю, критичністю мислення, вираженими інтелектуальними інтересами, інформованістю, схильністю до вільнодумства та недовірою до авторитетів. Вони відносно терпимі до незручностей і схильні до експериментування. Помірна вираженість факторів I+ та A+ вказує на наявність у них душевних і гуманістичних якостей – сердечності, доброзичливості, відкритості, уважності до інших, прагнення до спілкування й приєднання, а також чутливості та емпатійності. Водночас можливими є прояви надмірної м'якості, залежності, манірності, удавання або безконтрольного фантазування. Поряд із цим позитивними сторонами виступають артистичність, витонченість, романтизм і художність сприйняття світу.

Варто зауважити, що поєднання раціональних і емоційних характеристик у цій групі має суперечливий характер, що є природним для живої особистості. У факторній структурі осіб із когнітивним типом толерантності показник Q1+ переважає над I+, що свідчить про домінування раціонального начала та інтелектуальної свободи над емоційною залежністю. Додатково їх психологічний портрет доповнюють самодостатність (Q2+) і соціальна сміливість (H+), що відображає здатність до самостійного прийняття рішень, незалежність від групового тиску, товариськість і відкритість. Низька напруженість (Q4–) проявляється у спокої, розслабленості, нефрустрованості та задоволеності. Сукупність факторів A, I і M зумовлює помірний рівень кортикальної живості (QIII–), що свідчить про збалансований контроль поведінки за рахунок як інтелектуальних, так і емоційних механізмів.

Особи з поведінковим типом толерантності (ПТ) відзначаються вираженою силою «Я» (C+), що дозволяє характеризувати їх як емоційно стійких, зрілих, витриманих, здатних до реалістичної оцінки дійсності та ефективного управління ситуацією. Водночас можливими є прояви емоційної ригідності та зниженої чутливості. Високі значення фактору самоконтролю (Q3+) свідчать про розвинені вольові якості, здатність контролювати власні

емоції та поведінку, діяти відповідно до плану, цілеспрямованість і наполегливість у досягненні результатів. Також для них характерна орієнтація на соціальні норми та правила, що зумовлює передбачуваність і регульованість поведінки.

Представники поведінкового типу толерантності (ПТ) є єдиною групою, у якої зафіксовано відносно високі значення фактору N+. Це дає підстави характеризувати їх як проникливих, емоційно витриманих осіб, які добре орієнтуються у соціальних ситуаціях, володіють розвиненими навичками соціальної поведінки, мають сформовані естетичні уподобання та виявляють дипломатичність у міжособистісній взаємодії.

Водночас отримані результати частково суперечать даним дослідження емпатійних характеристик цієї групи. Зокрема, у представників ПТ-типу було виявлено низький рівень предиктивної емпатії, що проявляється у зниженій здатності прогнозувати психологічний стан іншої людини та її реакції у конкретних ситуаціях. Оскільки предиктивна емпатія традиційно пов'язується з проникливістю, виникає певна методологічна невідповідність. Проте слід зазначити, що проникливість може реалізовуватися не лише в емпатійній взаємодії, а й у сфері ділового або дипломатичного спілкування, зокрема під час переговорів чи соціального маневрування. Відтак результати методик, спрямованих на діагностику емпатійного прогнозування, не можуть бути однозначною підставою для оцінки загального рівня проникливості особистості. У зв'язку з цим питання співвідношення проникливості та предиктивної емпатії у представників поведінкового типу толерантності потребує подальшого уточнення.

Психологічний портрет осіб із поведінковим типом толерантності доповнюється вираженістю безпечності (F+), що узгоджується з результатами дослідження їх комунікативних особливостей, зокрема високого рівня товариськості та активності у спілкуванні. Також для них характерні емоційна стабільність (QII-) та помірна вираженість кортикальної живості (QIII+). Слід підкреслити, що саме представники цього типу єдині продемонстрували

додатні, хоча й не високі, значення фактору QIII+, що відображає схильність до енергійної, реалістичної поведінки, здатність до інтелектуального контролю та готовність об'єктивно вирішувати життєві завдання. Зміст цього фактору також включає такі характеристики, як відособленість і прямолінійність мислення. Водночас важливо зазначити, що в науковій літературі ці характеристики зазвичай пов'язуються з високими, а не помірними значеннями фактору, які були зафіксовані у даній вибірці.

Отже, результати якісного аналізу факторної структури особистості засвідчують, що темпераментальні та характерологічні риси представників різних якісних типів толерантності мають чітко окреслену специфіку, яка відповідає психологічним особливостям кожного типу. Отримані психологічні портрети узгоджуються із загальними характеристиками толерантних і інтолерантних осіб та переважно підтверджуються результатами аналізу інших особистісних властивостей, пов'язаних із феноменом толерантності.

Далі проаналізуємо профілі показників, які визначають відношення особистості до невизначеності у осіб з високим та низьким рівнями толерантності (рис 3.2.3.).

На рис. 3.2.3 подано графічні профілі, що відображають ставлення особистості до невизначеності у досліджуваних з різними рівнями толерантності. По осі абсцис представлено відповідні показники, по осі ординат їх значення у процентилях. Як зазначалося раніше, середня лінія ряду проходить через позначку 50 процентилів; ступінь вираженості кожного показника визначається його розташуванням відносно цієї лінії.

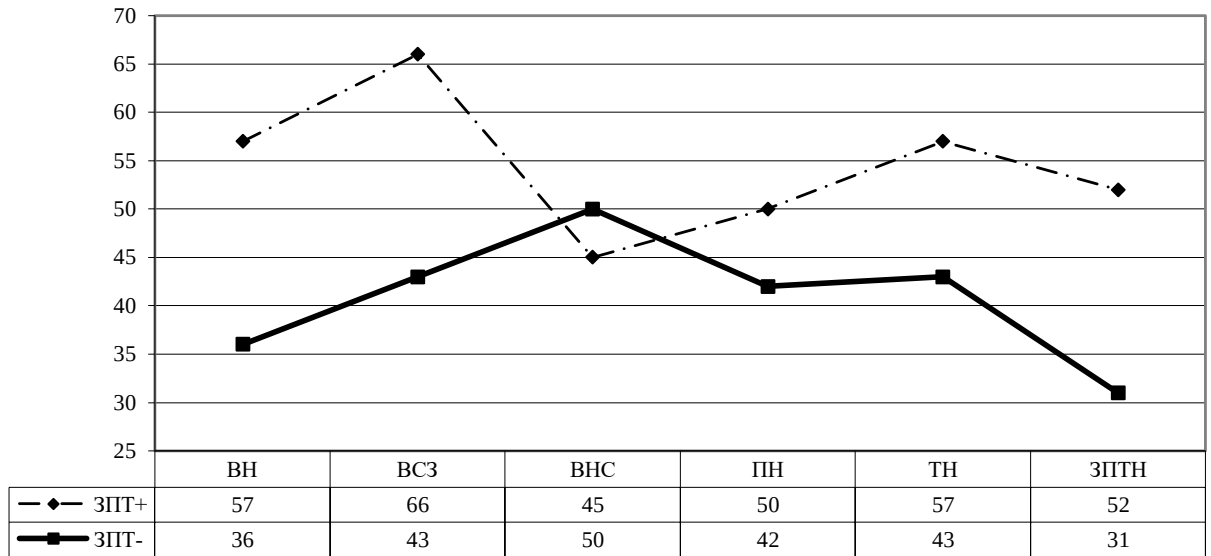

Рис.3.2.3. Профілі показників, які визначають відношення особистості до невизначеності у осіб з різними рівнями толерантності

Порівняльний аналіз профілів осіб із високим рівнем толерантності (ЗПТ+) та низьким рівнем толерантності (ЗПТ-) виявляє візуально помітні відмінності майже за всіма показниками, за винятком показників ставлення до невизначених ситуацій (ВНС) та переваги невизначеності (ПН). Значення показників профілю ЗПТ+ переважно розташовані у зоні додатних значень (вище 50 процентилів), що свідчить про їх достатню або яскраву вираженість і дозволяє зробити висновок про позитивне ставлення толерантних осіб до ситуацій невизначеності.

Статистично значущі відмінності між однойменними показниками профілів ЗПТ+ і ЗПТ- встановлено за такими параметрами: ВН (ставлення до новизни), ВСЗ (ставлення до складних завдань) та ЗПТН (загальний показник толерантності до невизначеності) на рівні значущості $p \leq 0,05$. Отримані результати підтверджують, що високий рівень загальної толерантності супроводжується більш позитивним і конструктивним ставленням до новизни, складності та невизначеності загалом.

Наступним етапом проаналізуємо профілі показників, які визначають відношення особистості до невизначеності у осіб з різними типами толерантності (рис.3.2.4).

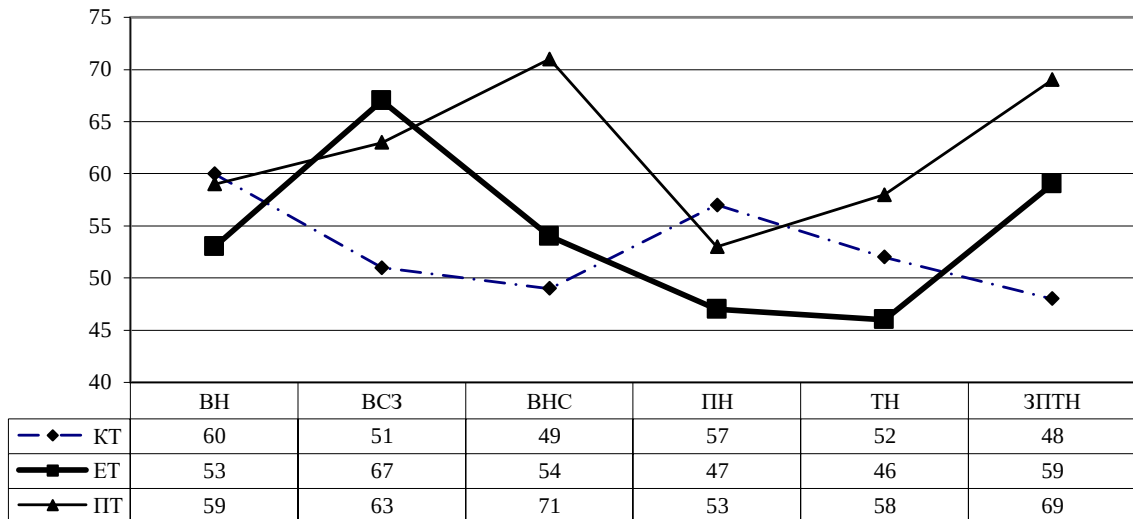

Рис. 3.2.4. Профілі показників, які визначають відношення особистості до невизначеності у осіб з різними типами толерантності

Представники когнітивного типу толерантності (КТ) вирізняються позитивним ставленням до новизни (ВН+) та схильністю до пошуку різноманітних і альтернативних шляхів виходу зі складних і проблемних ситуацій, що відображається у підвищених показниках толерантності до невизначеності (ТН+).

Особи з емоційним типом толерантності (ЕТ) демонструють готовність розглядати кілька можливих варіантів вибору під час розв'язання складних завдань (ВСЗ+). Для них характерне позитивне ставлення до невизначених ситуацій, схильність сприймати себе як активних суб'єктів власної діяльності та контролювати перебіг власного життя. Власні успіхи й невдачі такі особи оцінюють переважно оптимістично та виявляють схильність очікувати позитивних результатів у майбутньому, що відображається у підвищених значеннях загального показника толерантності до невизначеності (ЗПТН+).

Представники поведінкового типу толерантності (ПТ) характеризуються позитивним ставленням до нових і невизначених ситуацій (ВНС+), здатністю ефективно контролювати власну життєдіяльність і реалістично оцінювати результати своїх дій. Вони також схильні оптимістично інтерпретувати власні успіхи та невдачі й очікувати позитивних змін у майбутньому (ЗПТН+). Крім того, для цієї групи є типовою здатність до швидкого й продуктивного розв'язання складних ситуацій, що відображається у високих показниках ставлення до складних завдань (ВСЗ+).

Далі проаналізуємо профілі показників толерантності до невизначеності у осіб з різними рівнями толерантності (рис. 3.2.5)

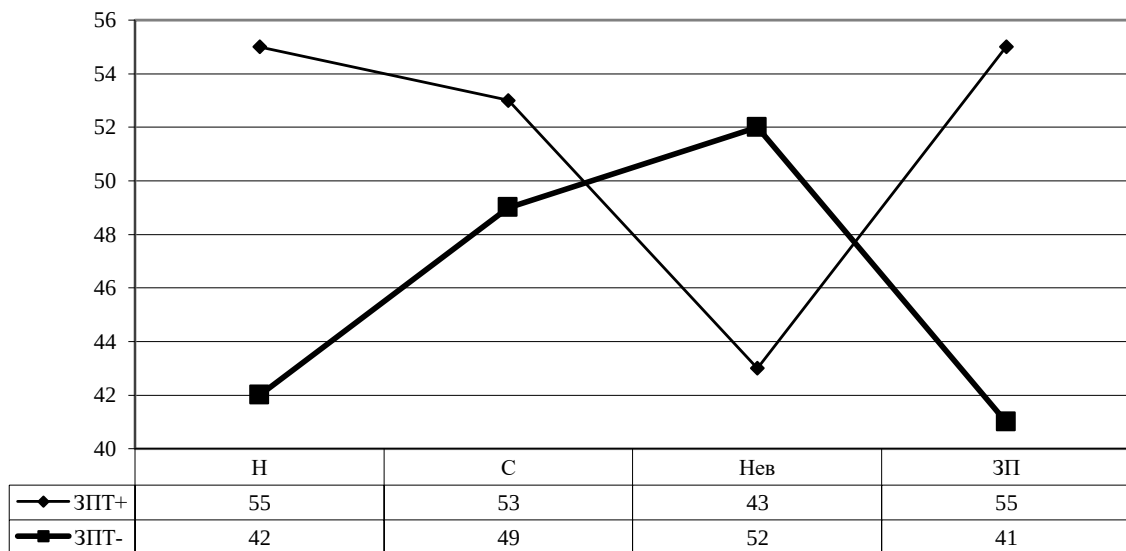

Рис.3.2.5. Профілі показників толерантності до невизначеності у осіб з різними рівнями толерантності

Майже всі показники толерантності до невизначеності знаходяться вище середньої лінії ряду, що свідчить про їх досить яскраву вираженість.

Візуально бачимо відмінності між профілями ЗПТ+ та ЗПТ- за показниками новизна (Н) та загальний показник (ЗП).

Статистично підтвердженні відмінності за загальним показником (ЗП) ($p \leq 0,05$).

На рис. 3.2.6 представлені профілі толерантності до невизначеності представників з різними типами толерантності.

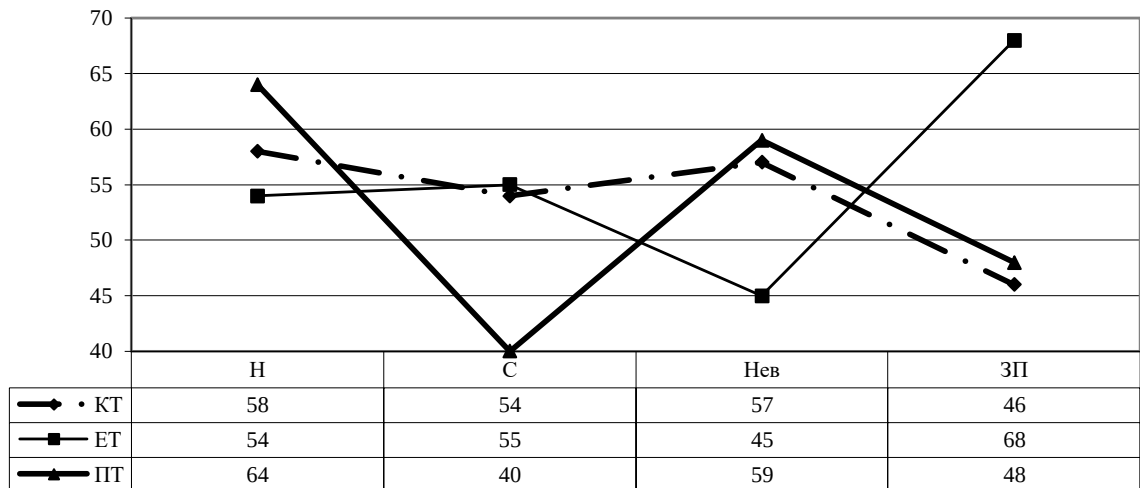

Рис. 3.2.6. Профілі показників толерантності до невизначеності у осіб з різними типами толерантності

Толерантні особистості сприймають будь-яку ситуацію невизначеності як можливість вибору, особистісного розвитку та набуття нового досвіду (ЗП+). Для них характерна відсутність страху перед новизною (Н+) і складністю (С+), вони не переживають деструктивної тривоги в умовах невизначеності та здатні діяти в таких ситуаціях активно й продуктивно (Нев+).

Інтолерантні особистості, хоча й можуть розглядати невизначені ситуації як потенційну можливість вибору (Нев+), загалом демонструють підвищений рівень тривожності у ситуаціях невизначеності або навіть при загрозі її виникнення (ЗП–). Це зберігається навіть у тих випадках, коли невизначеність пов'язана з перспективами розвитку та позитивних змін у майбутньому (Н–).

Представники когнітивного типу толерантності характеризуються позитивним ставленням до всього нового (Н+); їх не лякають ні невизначеність (Нев+), ні складність (С+) проблем, що постають перед ними. Такі особи схильні до раціонального аналізу ситуації та пошуку конструктивних шляхів її розв'язання.

Для представників емоційного типу толерантності типовою є відкритість до різноманітних варіантів вибору під час розв'язання складних завдань (ЗП+). Вони, як правило, не губляться перед труднощами (С+), однак невизначеність проблемної ситуації може знижувати рівень їх продуктивності та ефективності діяльності (Нев-).

Представників поведінкового типу толерантності вирізняє виражене прагнення до нового; у проблемних ситуаціях їх особливо приваблює саме новизна (Н+). Водночас зростання складності завдань може негативно позначатися на продуктивності діяльності (С-). Разом із тим для цієї групи є характерним інтерес до проблемних ситуацій, що не мають однозначного або готового розв'язання (Нев+).

Отже, результати якісного аналізу підтверджують наявність закономірних співвідношень між показниками толерантності, психологічними характеристиками особистості та особливостями ставлення до ситуацій невизначеності, що дозволяє розглядати толерантність як багатовимірне особистісне утворення зі специфічними типологічними проявами.

3.3. Шляхи розвитку чинників толерантності особистості на прикладі тренінгової програми

Результати емпіричного аналізу слугують підґрунтям для обґрунтування практичних шляхів розвитку чинників толерантності, зокрема через застосування спеціально розробленої тренінгової програми.

Розвиток чинників толерантності особистості доцільно розглядати як цілеспрямований психолого-педагогічний процес, спрямований на формування й посилення тих психологічних детермінант, що забезпечують прийняття іншого, конструктивну взаємодію та ефективне функціонування в умовах соціальної різноманітності й невизначеності. До таких чинників належать емоційна зрілість і стабільність, емпатійність, когнітивна гнучкість, толерантність до новизни та невизначеності, а також здатність до

саморегуляції й адаптивної поведінки. Одним із найбільш результативних засобів їх розвитку є тренінгова форма роботи, яка поєднує навчальні, розвивальні та корекційні впливи.

Запропонована тренінгова програма розвитку чинників толерантності особистості ґрунтується на уявленні про толерантність як багатокомпонентне утворення, детерміноване взаємодією емоційних, когнітивних і поведінкових чинників. Відповідно, зміст і структура програми зорієнтовані не лише на загальне підвищення рівня толерантності, а й на цілеспрямований розвиток кожного з її ключових психологічних чинників.

Метою тренінгової програми є розвиток провідних чинників толерантності особистості шляхом формування емоційного прийняття іншого, когнітивної відкритості до альтернативності та невизначеності, а також опанування конструктивних стратегій поведінки у складних і проблемних соціальних ситуаціях.

До основних шляхів реалізації цієї мети в межах тренінгової програми належать такі напрями роботи:

- розвиток усвідомлення власних емоційних реакцій і ставлень як чинника емоційної толерантності;
- формування позитивного або нейтрального ставлення до відмінностей, новизни та невизначеності як чинника когнітивної толерантності;
- розвиток емпатії та здатності до прийняття іншої точки зору як базового соціально-психологічного чинника толерантності;
- оволодіння навичками емоційної саморегуляції та зниження деструктивної тривожності як чинника психологічної стійкості;
- формування толерантних моделей поведінки у міжособистісній взаємодії як поведінкового чинника толерантності.

Структура тренінгової програми передбачає кілька тематичних модулів, кожен з яких виступає окремим шляхом розвитку відповідних чинників толерантності. Перший, психоосвітній модуль спрямований на актуалізацію уявлень учасників про психологічну сутність толерантності, її чинники,

функції та значення в особистісному й професійному розвитку. Другий модуль орієнтований на розвиток емоційних чинників толерантності й включає вправи, спрямовані на усвідомлення емоцій, розвиток емпатії та прийняття власних і чужих переживань. Третій модуль зосереджений на формуванні когнітивних чинників толерантності, розвитку гнучкості мислення, подоланні стереотипів і ригідних установок, прийнятті багатозначності та невизначеності. Четвертий модуль має практично-поведінкову спрямованість і забезпечує розвиток поведінкових чинників толерантності шляхом відпрацювання навичок толерантної взаємодії, конструктивного спілкування, вирішення конфліктів і прийняття рішень у складних соціальних ситуаціях.

Методичний інструментарій тренінгової програми включає групові дискусії, рольові та ділові ігри, вправи на рефлексію, моделювання проблемних ситуацій, елементи арт-терапії, техніки саморегуляції та вправи на розвиток усвідомленості. Використання різноманітних методів забезпечує активну включеність учасників у тренінговий процес і створює умови для інтеріоризації набутих умінь та перенесення їх у реальні життєві й професійні ситуації.

Очікуваними результатами реалізації тренінгової програми є розвиток ключових чинників толерантності особистості, що проявляється у підвищенні емоційної стабільності, зростанні емпатійності, формуванні когнітивної гнучкості, зниженні інтолерантних установок, позитивному ставленні до новизни та невизначеності, а також у здатності до продуктивної й конструктивної соціальної взаємодії.

Таким чином, тренінгова програма виступає ефективним шляхом розвитку чинників толерантності особистості, оскільки забезпечує комплексний і системний вплив на її емоційні, когнітивні та поведінкові детермінанти та сприяє формуванню цілісної, зрілої й соціально адаптованої особистості.

Тренінгова програма

«Розвиток чинників толерантності особистості»

Загальна характеристика програми

Цільова аудиторія: студенти закладів вищої освіти (18–25 років)

Форма реалізації: груповий психологічний тренінг

Кількість учасників: 10–15 осіб

Тривалість програми: 10–12 годин (5–6 тренінгових занять по 2 академічні години)

Мета програми – Цілеспрямований розвиток ключових психологічних чинників толерантності особистості шляхом формування емоційної стійкості, когнітивної гнучкості та конструктивних моделей поведінки у ситуаціях соціальної взаємодії та невизначеності.

Завдання програми

1. Розвинути емоційні чинники толерантності (емпатію, емоційну стабільність, саморегуляцію).
2. Сформувати когнітивні чинники толерантності (гнучкість мислення, прийняття багатозначності, подолання стереотипів).
3. Розвинути поведінкові чинники толерантності (навички толерантної взаємодії, самоконтроль, конструктивне реагування).
4. Знизити рівень інтолерантних установок і деструктивної тривожності.
5. Сприяти усвідомленню особистісних ресурсів толерантності.

Чинники толерантності, на розвиток яких спрямована програма: емоційна стабільність і зрілість; емпатійність та емоційне прийняття; когнітивна гнучкість і відкритість до новизни; толерантність до невизначеності; саморегуляція поведінки; соціальна сміливість і конструктивна комунікація.

Принципи реалізації програми: принцип добровільності та безпечності; принцип активної участі; принцип рефлексивності; принцип інтеграції досвіду; принцип особистісної відповідальності.

Структура тренінгової програми. Програма складається з чотирьох взаємопов'язаних модулів.

Модуль 1. Усвідомлення толерантності як особистісної цінності

(2 години)

Мета:

Актуалізація уявлень про толерантність та її психологічні чинники.

Вправи та методи:

- Вправа «Моє розуміння толерантності»
- Міні-лекція «Чинники толерантності особистості»
- Вправа «Межі мого прийняття»
- Групова рефлексія

Результат:

Усвідомлення багатокomпонентності толерантності та її значення у власному житті.

Модуль 2. Розвиток емоційних чинників толерантності

(3 години)

Мета:

Формування емоційної стабільності, емпатії, здатності до прийняття іншого.

Вправи та методи:

- Вправа «Емоційний контакт»
- Вправа «Я на твоєму місці»
- Рольова гра «Емоційно складна ситуація»
- Техніки емоційної саморегуляції
- Рефлексивне обговорення

Результат:

Зниження емоційної напруги, розвиток емпатії та емоційного прийняття.

Модуль 3. Розвиток когнітивних чинників толерантності

(3 години)

Мета:

Формування когнітивної гнучкості, прийняття альтернативності та невизначеності.

Вправи та методи:

- Вправа «Різні інтерпретації»

- Аналіз кейсів з невизначеним результатом
- Вправа «Зміна точки зору»
- Дискусія «Невизначеність як ресурс»
- Рефлексія

Результат:

Розвиток толерантності до новизни та багатозначності.

Модуль 4. Розвиток поведінкових чинників толерантності

(2–3 години)

Мета:

Формування навичок толерантної поведінки у соціальній взаємодії.

Вправи та методи:

- Рольова гра «Конфлікт без переможців»
- Вправа «Толерантна реакція»
- Моделювання складних соціальних ситуацій
- Вправа «Я-повідомлення»
- Підсумкова рефлексія

Результат:

Розвиток самоконтролю, конструктивної комунікації та соціальної відповідальності.

Очікувані результати реалізації програми: підвищення загального рівня толерантності особистості; зростання емоційної стабільності та емпатії; формування когнітивної гнучкості; розвиток толерантності до невизначеності; підвищення ефективності міжособистісної взаємодії.

Оцінка ефективності програми: психодіагностичне обстеження до та після тренінгу; порівняльний аналіз динаміки показників толерантності; якісний аналіз зворотного зв'язку учасників.

Висновки до третього розділу

У цілому результати кореляційного аналізу дали змогу виявити статистично значущі додатні та від'ємні взаємозв'язки між показниками толерантності / інтолерантності особистості та її індивідуально-психологічними чинниками, а також особливостями ставлення до ситуацій невизначеності. Це підтверджує положення про детермінованість толерантності системою особистісних характеристик, які виступають її психологічними чинниками.

Зокрема, встановлено, що толерантність особистості позитивно пов'язана з такими чинниками, як сміливість, сила «Я», емоційна врівноваженість і нефрустрованість. Важливим чинником толерантності також виявилось позитивне ставлення до ситуацій невизначеності та новизни проблеми, що забезпечує готовність особистості до змін і прийняття альтернативних варіантів розвитку подій.

Якісний аналіз дозволив виявити специфіку прояву особистісних чинників у толерантних і інтолерантних осіб, а також у представників різних типів толерантності, що підтверджує багатовимірний характер цього феномену.

Толерантним особистостям притаманні такі чинники толерантності, як сміливість, емоційна стабільність, стриманість і практичність. Вони позитивно ставляться до складних і проблемних ситуацій, не бояться змін, здатні знаходити різні шляхи виходу зі складних обставин, а власні успіхи й невдачі оцінюють переважно оптимістично. Зазначені риси забезпечують їхню адаптивність і психологічну стійкість у соціальній взаємодії.

Інтолерантні особистості, незважаючи на здатність встановлювати й підтримувати міжособистісні зв'язки, характеризуються такими чинниками, як підвищена напруженість, фрустрованість, радикалізм і хитрість. Ситуації невизначеності для них часто виступають дестабілізуючим чинником, що може порушувати емоційну рівновагу й знижувати ефективність поведінкової регуляції.

Для представників когнітивного типу толерантності провідними чинниками є безтурботність, сміливість у спілкуванні, підвищений рівень самоконтролю, а також схильність до аналітичного осмислення ситуацій. Проблемні обставини приваблюють їх насамперед новизною та можливістю інтелектуального пошуку різних варіантів розв'язання, що зумовлює високий рівень когнітивної толерантності.

Представники емоційного типу толерантності характеризуються поєднанням стриманості, самозадоволеності, емоційної напруженості та фрустрованості з м'якістю й товариськістю. Для них властивими чинниками толерантності є готовність до емоційного прийняття інших і позитивне ставлення до невизначеності, а також орієнтація на пошук різноманітних варіантів виходу з проблемних ситуацій.

Особи з поведінковим типом толерантності вирізняються такими чинниками, як емоційна врівноваженість, високий рівень самоконтролю, відповідальність за власні вчинки, а також схильність до конформної поведінки. Їх приваблюють нові та невизначені ситуації, у яких вони здатні контролювати власні дії та нести за них відповідальність, що забезпечує ефективну поведінкову регуляцію.

Толерантність особистості, яка входить у самостійне доросле життя, виступає важливим чинником соціалізації та значною мірою визначає успішність її життєвого шляху. Саме тому актуальним завданням сучасної психології та педагогіки є цілеспрямований розвиток чинників толерантності у молоді, зокрема здатності будувати взаємини на засадах співпраці, взаєморозуміння, прийняття інших людей та їхніх поглядів, звичок і способів життя.

З огляду на актуальність окресленої проблеми було розроблено спеціальну програму ігрового тренінгу для студентів «Розвиток чинників толерантності особистості», спрямовану на цілеспрямований розвиток ключових психологічних чинників толерантності. Практична значущість тренінгової програми полягає у формуванні в учасників навичок толерантного

ставлення до інших, усвідомленні індивідуальних відмінностей між людьми, а також у розвитку здатності поважати й приймати ці відмінності у процесі міжособистісної взаємодії. Розвиток чинників толерантної поведінки в межах тренінгу сприяє позитивному особистісному зростанню студентів, підвищенню їх упевненості у власних можливостях, розширенню життєвих перспектив і формуванню готовності до конструктивної соціальної взаємодії в умовах різноманітності та невизначеності.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретико-емпіричне дослідження дозволило комплексно розкрити проблему чинників розвитку толерантності особистості, визначити їх психологічну природу, структуру та особливості прояву, а також обґрунтувати ефективні шляхи їх цілеспрямованого формування. Реалізація поставлених завдань забезпечила логічну цілісність дослідження від теоретичного аналізу феномену толерантності до емпіричного виявлення її чинників і практичної апробації шляхів їх розвитку.

1. Теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення толерантності особистості засвідчив, що в сучасній психології вона розглядається як інтегративна, багатовимірна та динамічна властивість, розвиток якої зумовлений взаємодією емоційних, когнітивних і поведінкових чинників. У межах гуманістичного підходу толерантність пов'язується з особистісною зрілістю, внутрішньою свободою та прийняттям іншого; у соціально-психологічному з ефективністю міжособистісної та міжгрупової взаємодії; у когнітивному з гнучкістю мислення, здатністю до прийняття багатозначності й невизначеності; в особистісному та діяльнісному підходах із системою стійких установок і способів поведінки. Узагальнення теоретичних положень дало підстави розглядати толерантність як результат розвитку певної сукупності психологічних чинників, що визначають ставлення особистості до себе, інших людей і соціальної реальності загалом.

2. Обґрунтування та добір психодіагностичного інструментарію дозволили сформувати комплексний психодіагностичний блок, адекватний меті дослідження чинників розвитку толерантності. Застосування тесту-опитувальника якісних показників толерантності О. Саннікової та О. Бабчук, шкал толерантності до невизначеності Баднера та Мак-Лейна, а також 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла забезпечило можливість цілісного аналізу структури толерантності та виявлення індивідуально-психологічних характеристик, що виступають її чинниками. Обрані методики

відзначаються високою надійністю й валідністю та дали змогу дослідити як загальний рівень толерантності, так і її типологічні прояви.

3. Результати емпіричного дослідження підтвердили, що толерантність особистості детермінується системою взаємопов'язаних психологічних чинників. Кореляційний аналіз виявив статистично значущі зв'язки між толерантністю та такими чинниками, як сила «Я», сміливість, емоційна врівноваженість, нефрустрованість, самоконтроль, а також позитивне ставлення до новизни й ситуацій невизначеності. Якісний аналіз дозволив встановити специфіку прояву цих чинників у толерантних та інтолерантних осіб, а також у представників емоційного, когнітивного й поведінкового типів толерантності. Доведено, що толерантні особистості характеризуються більшою адаптивністю, психологічною стійкістю, відкритістю до змін і готовністю до конструктивної взаємодії, тоді як інтолерантність супроводжується підвищеною напруженістю, фрустрованістю та ригідністю установок.

4. Аналіз шляхів розвитку чинників толерантності та їх експериментальна перевірка показали, що толерантність не є фіксованою рисою, а може цілеспрямовано формуватися в процесі психологічного впливу. Розроблена й апробована тренінгова програма «Розвиток чинників толерантності особистості» засвідчила ефективність у розвитку емоційних (емпатія, емоційна стабільність), когнітивних (гнучкість мислення, прийняття невизначеності) та поведінкових (саморегуляція, відповідальність, конструктивна взаємодія) чинників толерантності. Тренінгова форма роботи створює умови для усвідомлення власних установок, корекції інтолерантних проявів і формування зрілих моделей соціальної поведінки.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що чинники розвитку толерантності особистості відіграють ключову роль у процесах соціалізації, психологічної адаптації та життєвої самореалізації людини. Особливої актуальності проблема розвитку толерантності набуває у студентської молоді в умовах сучасного соціального різноманіття,

нестабільності та зростання рівня невизначеності. Отримані результати мають теоретичну й практичну значущість та можуть бути використані у психологічному супроводі освітнього процесу, профілактиці інтолерантних установок і розробці програм особистісного розвитку, спрямованих на формування зрілої, соціально відповідальної й толерантної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова В. І. Культура толерантності: витоки метафізичних сенсів. *Грані*. 2018. Т. 21. № 9. С. 118–123.
2. Бабчук О.Г. Особливості толерантності осіб з різними типами емоційності. Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/ Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2012. 221с.
3. Бабчук О. Г. Специфіка співвідношення показників толерантності та емоційності. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2014. № 9. С. 99-103.
4. Бабчук О.Г., Шоу Бінґбінґ Феноменологія міжетнічної толерантності. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 10(15). С. 378–387
5. Більченко Є. В. Діалог культур як форма теоретичної свідомості постмодерного суспільства. Проблеми і перспективи *Науковий часопис Національного пед. універ. ім. М. П. Драгоманова*. Серія 7. Культурологія. Релігієзнавство. Філософія : зб. Київ : НПУ, 2006. Вип. 10 (23). С. 71-78.
6. Бірюкова Т. Ф. Технології формування соціальної толерантності в Україні: соціологічний аналіз. *Грані*. 2017. № 11. С. 42–49.
7. Вовк Д.О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність: навчальний посібник. Київ, 2018. 172 с
8. Гавриловська К.П. Толерантність до злочинів. *Психологічні перспективи*. 2008. Вип. 11. С. 32 – 38.
9. Гладких Ж. Толерантність як показник комунікативної компетентності викладача. *Гуманітарний корпус : зб. наук. ст. з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*/ Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Вінниця, 2019. Вип. 27, Т. 1. С. 70–73.
10. Глинська Л., Склярів Р. Феномен толерантності в соціально-філософських інтерпретаціях. *Соціологічні студії*. 2019. № 2. С. 42–47.
11. Гнатовська Катерина Культурологічний підхід як засіб формування толерантності майбутніх фахівців. *Гірська школа українських карпат*, №23. 2020. С.96-100.

12. Голованова Т. П. Толерантність і педагогіка: історико-теоретичний аспект. *Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. Педагогічні науки*. 2018. № 2. С. 21–24.
13. Губа Н. О., Гладких Ж. Г. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 32. С. 97–108.
14. Гусєв А. І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01/ Ун-т менеджменту освіти АПН України. Київ, 2009. 233 с.
15. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.
16. Довгополова О. А. Принцип толерантності в контексті духовної культури перехідних епох : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 /. Одеса, 1997. 167 с.
17. Дрозд О. В. Аксіологічний аспект формування толерантної особистості в умовах закладу вищої освіти. *Науковий вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського*. 2019. № 2. С. 85–89.
18. Деленко Валентина Дефініція “толерантності” як наукова проблема. *Вісник Львівського університету*. 2016. Вип. 31 С. 28–35
19. Захарчук Н.В. Філософсько-соціологічний аспект категорії «толерантність» та її роль у міжкультурній комунікації. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3/ 2012. С.23 – 28.
20. Зварич І.М., Чуйко Г. В., Колтунович Т. А. Екзистенційна та гуманістична психологія : навч. Посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. 496 с.
21. Журавльова Л. П. Емпатійні детермінанти толерантності *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2010. № 1. С. 28-31.
22. Кириленко Т.С. Толерантність та гармонія особистості. *Психологічні перспективи*. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. Вип. 11. С. 130–136.

23. Козубовська І., Бабинець М. Толерантність як важлива умова успішної міжкультурної взаємодії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 29. С. 239-242
24. Кузьменко Р. І. Феномен толерантності: етимологія і семантика. *Гілея: наук. Вісник*. 2018. Вип. 128. С. 223–227.
25. Коренблат О.О. Специфіка комунікативної толерантності осіб із різною емоційною диспозицією. *Наукові інновації та передові технології*. № 7(47) 2025. С. 1250-1258.
26. Клименко І.В. Психологічний супровід формування толерантності як необхідної компетенції професійної підготовки майбутніх правоохоронців. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання*. Харків, 2017. С.177-179
27. Лендел М. І., Щербан Т. Д. Деякі аспекти вивчення проблеми толерантності, етнічної толерантності у психології. *Проблеми сучасної психології: Зб.наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2013. Вип. 21. С. 328-338.
28. Литвин С. В. Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. *Психологічний часопис*. 2019. № 1. С. 90–107.
29. Лубенець Н. В. Консенсус і толерантність. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2008. № 40. рр. 3-7.
30. Ляпунова В. А. Функції толерантності як соціально значущої цінності. *Педагогічні науки* 2016. Вип. 69(3). С. 119-122
31. Максимова О.О. Толерантність як складова морального виховання *Наукові записки: збірник наукових статей / М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл: Л.Л. Макаренко. К.: Видво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 128.С. 101-108*
32. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ, 2013. 188 с.
33. Матієнко О.С. Толерантність: введення в проблему. Вінниця: ВДАУ, 2006. 40 с

34. Найчук В.В., Стахів Б.О. Теоретичні проблеми визначення поняття «Я-концепції». *Молодий вчений*. № 2 (102). 2022. С. 90-94
35. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі. *Соціальна психологія*. Київ, 2008. Ч. 4. С. 73–85.
36. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2012. № 5. С. 159-163.
37. Освіта для розвитку миру та толерантності: навч. посіб. / [Л. М. Ільїч, В. П. Звонар, Т. В. Поспєлова, О. В. Акіліна, А. Г. Панченко, І. В. Яковенко]; за наук. ред. д. е. н., проф. Л. М. Ільїч. Київ : Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка, 2024. 200 с..
38. Павленко В. М., Мельничук М. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / авт. післямови проф. В. Ф. Моргун. Полтава: ФОП МIRON І. А., 2014. 244 с
39. Паніна Н. В. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 21–43.
40. Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: науково-теоретичний часопис*. 2008. № 1. С. 197–214.
41. Полякова О., Знобей О. Історичні аспекти становлення поняття "толерантність". *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Педагогіка. Психологія. 2010. № 2. С. 10-13.
42. Радіонова Л. О. Толерантність як філософсько-політична категорія. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 30. С. 55-59
43. Саннікова О.П., Санніков О.І. Толерантність до невизначеності як предиктор прийняття рішень особистістю. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. 2020. Вип. 12 (41). С. 98–123

44. Семенів Н. М. Соціальна толерантність як аспект становлення та розвитку професійних якостей особистості *Молодий вчений*. 2019. № 10(2). С. 470-476.
45. Стукал О.В. Конструкти толерантності у свідомості української молоді: досвід емпіричного дослідження : автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 /; НАН України, Ін-т соціології. Київ, 2021. 18 с.
46. Таланова Ю. Толерантність чи єдність у багатогранності: програма проведення тижня психологічного комфорту. *Соціальний педагог*. 2018. № 1. С. 24–35.
47. Таргоній І. Наукові підходи до виховання толерантності зарубіжними дослідниками. *Педагогічний часопис Волині*. 2019. № 2. С. 47–52.
48. Терещенко К.В. Толерантність особистості: міждисциплінарний підхід. *Актуальні проблеми психології*. Том І. Випуск 52. С. 123-128
49. Толерантність як аксіологічна основа професійної культури поліцейського : колективна монографія / Т. Кононенко, В. Аксьонова, Г. Мухіна та ін.; за заг. Ред. Т. Кононенко. Київ: Алерта, 2024. 234 с.
50. Трачук В. Політична толерантність як механізм політичної взаємодії: проблеми та перспективи . *Наукові записки Випуск 37*. С. 354-363
51. Фогель Т. М. Виховання толерантності як особистісної якості у підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2010. Вип. 13. С. 135-138.
52. Фромм Е. Здорова людина (The Sane Society). Нью-Йорк : Rinehart & Company, 1955. 450 с.
53. Ханстантинов В. О. Толерантність як риса світоглядної позиції особистості. *Наукові праці : науково-методичний журнал*. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Т. 79, Вип. 66. Політичні науки. С. 27 – 32.
54. Хижняк О. Соціальне призначення толерантності. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент* : збірник наукових праць. 2010. Вип. 3. С. 41–55.

55. Хілько Світлана Емпатія як чинник формування толерантності до невизначеності в майбутніх психологів Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 11. С. 214–224
56. Чапак Я.В., Чуйко Г.В., Проскурняк О.П. Комунікативна толерантність як психологічна проблема. Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. 2020. Т.6. Вип. 3. К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. С.33-44.
57. Хілько С. О. Дослідження впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти*. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2019. Вип. 10. С. 97-119
58. Шаюк О.Я. Вітакультурний підхід в осмисленні толерантності як інтегральної особистішої риси людини. *Вітакультурний млин*. 2010. Модуль 11. С. 21-24.
59. Шаюк О. Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 100-111
60. Шаюк О. Толерантність як сутнісна характеристика професійного спілкування *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 169-177.
61. Яковицька Л., Нестерчук Т. Толерантність як ознака ефективної організаційної культури. *Наукові перспективи* № 7(49) 2024. С. 1359-1369.
62. Adorno T. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N. *The Authoritarian Personality*. New York : Harper & Brothers, 1950. 990 p.
63. Allport G. W. *Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality*. New Haven : Yale University Press, 1955. 106 p.
64. Maslow A. H. *Motivation and Personality*. New York : Harper & Row, 1954. 411 p.
65. Simmel G. *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Translated by Kurt H. Wolff. New York : Free Press, 1955. 145 p.
66. Toynbee A. J. *Civilization on Trial*. New York : Oxford University Press, 1948. 260 p.

67. Weber M. *The Methodology of the Social Sciences*. New York : Free Press, 1949. 194 p.
68. Walzer, Michael On toleration. New Haven : Yale University Press, 1997, 126p.
69. Weldon S.A. The institutional context of tolerance for ethnic minorities: A comparative, multilevel analysis of Western Europe. *American Journal of Political Science*. 2006. Vol. 50. Issue 2. P. 331–349.
70. Voltaire, *Traité sur la Tolérance*: 1763 (Classic Reprint) (French Edition). Publisher : Forgotten Books, 2017. 190p.